

ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ КОЛЕДЖ»

КИЇВСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 4

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Губанова Тамара Олексіївна, доктор юридичних наук, професор, директор Фінансово-правового коледжу, Україна

Хуан Карлос Риофрйо Мартінез-Виллалба, доктор юридичних наук, професор, декан факультету права, Universidad de Los Hemisferios, Еквадор

Сибіга Олександр Миколайович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна

Нестор Віталій Романович, доктор юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права та конституційного права Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Україна

Малетич Михайло Михайлович, доктор юридичних наук, доцент кафедри теорії держави і права та конституційного права Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Україна

Губанов Олег Олександрович, доктор юридичних наук, професор, доцент кафедри службового та медичного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна

Воробей Петро Адамович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права, процесу і криміналістики Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», Україна

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Приватного вищого навчального закладу «Фінансово-правовий коледж»
23 серпня 2023 р., протокол № 9

Науковий журнал «Київський юридичний журнал»
zareєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 25045-14985P від 25.11.2021 року)
Журнал включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України
зі спеціальності 081 – Право на підставі Наказу МОН України
від 23.12.2022 № 1166 (додаток 3)

Офіційний сайт видання: journals.fpk.kyiv.ua/index.php/kyivlawjournal

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2786-7455 (Print)
ISSN 2786-7463 (Online)

© Приватний вищий навчальний заклад
«Фінансово-правовий коледж», 2023

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Вовк Олександр Йосипович

ДЖЕРЕЛА ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....7

Мельник Алла Анатоліївна

ВПЛИВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ НА ЯКІСТЬ ЗАКОНУ.....21

Кравченко Михайло Георгійович

ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ ЯК ІДЕЙНА ОСНОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....29

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

Чернишова Валерія Юріївна

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ РЕАЛЬНОГО ТА ПОТЕНЦІЙНОГО КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ У ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ.....37

Губанова Тамара Олексіївна

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS COMMUNAUTAIRE ЄС.....45

Губанов Олег Олександрович

РЕАЛІЗАЦІЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ.....56

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Черненко Олена Анатоліївна

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....66

Приходько Анастасія Сергіївна

ВИХІД УЧАСНИКА З ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ НА ПІДСТАВІ ОДНОСТОРОННІХ ДІЙ.....74

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Мирошниченко Юрій Михайлович

ОТРИМАННЯ ТА ПІДГОТОВКА ДЕЯКИХ ОБ'ЄКТІВ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ.....82

Тарасенко Олександр Сергійович, Татаренко Світлана В'ячеславівна

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ У ХОДІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ.....88

Люлін Валерій Олександрович

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ
ПРАВОПОРУШЕННЯМ НА ОБ'ЄКТАХ ВОДОПРОВІДНО-КАНАЛІЗАЦІЙНОГО
ГОСПОДАРСТВА.....99

Теміров Черкас Мукаїлович

ВСТУПНІ ПРОМОВИ ЯК СКЛADOVA ПРОЦЕДУРИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБСЯГУ ДОКАЗІВ,
ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДОСЛІДЖЕННЮ, ТА ПОРЯДКУ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ.....109

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

Vovk Oleksandr

SOURCES OF MILITARY LAW OF THE HETMANATE
OF THE SECOND HALF OF THE 17TH–18TH CENTURIES
(HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS).....7

Melnyk Alla

INFLUENCE OF LEGISLATIVE TECHNIQUE ON THE QUALITY
OF THE LAW.....21

Kravchenko Mykhail

PEOPLE-CENTRISM AS THE IDEOLOGICAL BASIS
OF THE FUNCTIONING OF UKRAINE IN THE AGE OF DIGITAL TRANSFORMATION..... 29

ADMINISTRATIVE, FINANCIAL, TAX LAW

Chernyshova Valeriia

PROBLEMS OF DETERMINING REAL AND POTENTIAL CONFLICTS
OF INTEREST IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC SERVICE ENTITIES.....37

Hubanova Tamara

CURRENT PROBLEMS OF ADAPTING THE LEGISLATION
OF UKRAINE TO THE ACQUIS COMMUNAUTAIRE OF THE EU..... 45

Hubanov Oleh

RULE OF LAW REALIZATION IN THE CONDITIONS
OF CURRANT CHALLENGES..... 56

CIVIL AND ECONOMIC LAW AND PROCESS

Chernenko Olena

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY OF BUSINESS ENTITIES DURING
THE PERIOD OF MARITAL LAW.....66

Prykhodko Anastasiia

WITHDRAWAL OF A MEMBER FROM A LIMITED LIABILITY COMPANY
ON THE BASIS OF UNILATERAL ACTIONS.....74

CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINOLOGY, INVESTIGATIVE ACTIVITY

Myroshnychenko Yurii

OBTAINING AND PREPARING SOME OBJECTS
FOR EXAMINATION DURING THE TRIAL OF CRIMINAL CASES..... 82

Tarassenko Oleksandr, Tatarenko Svitlana

OVERVIEW OF THE SCENE DURING THE INVESTIGATION
OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE ENVIRONMENT.....88

Liulin Valerii

GENERAL SOCIAL MEASURES FOR THE PREVENTION
OF CRIMINAL OFFENSES AT THE FACILITIES OF WATER SUPPLY
AND SEWAGE MANAGEMENT.....99

Temirov Cherkas

INTRODUCTORY SPEECHES AS A PART OF THE PROCEDURE
FOR DETERMINING THE VOLUME OF EVIDENCE SUBJECT TO RESEARCH
AND THE ORDER OF THEIR RESEARCH.....109

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.01>

ДЖЕРЕЛА ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Вовк Олександр Йосипович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0003-0094-6106

В даній роботі розкрито авторське розуміння системи основних джерел військового права Війська Запорозького (Гетьманщина), визначено їх загальний поділ за формами та видами. Встановлено значення норм військового права при регулюванні суспільно-політичних відносин у воєнній сфері зазначеного історико-правового періоду. Стаття ґрунтується на світоглядних, загальнонаукових, спеціально та конкретно-наукових методах пізнання – з яких квінтесенцією усього дослідження є історико-правовий метод, що характеризує значимість норм вітчизняного військового права другої половини XVII–XVIII століть.

Досліджено правове становище збройних сил в Україні як перед повстанням гетьмана Богдана Хмельницького, так і в процесі становлення та розбудови козацької держави Війська Запорозького. Зазначено, що саме структура та будова реєстрового козацтва стала основою військової організації Гетьманщини, з поділом на полки і сотні, які свою чергу на сотні, що були одночасно й воєнно-адміністративними одиницями.

Зроблено послідовний аналіз українських військових правових звичаїв; договірних грамот, ухвал Генеральної військової ради; постанов Ради старшин; інструкцій Генеральної військової канцелярії; загальнодержавних універсалів та наказів гетьманів; підзаконних актів полковників і сотників; збірників законодавчих актів (Литовський статут 1588 року та його наступні перевидання, Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року тощо) як найпоширених джерел військового права Війська Запорозького XVII–XVIII століть.

Розглянуто, що правовими джерелами при підготовці кодифікаційною комісією Глави п'ятої «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» систематизованого збірника «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, де в основному зосереджені норми військового права, були постанови як литовсько-українського так і гетьмансько-козацького права.

Встановлено, що перелік вище вказаних груп джерел військового права Гетьманщини не є вичерпаний та може бути доповнений іншими видами в процесі архівних розвідок.

Зроблено висновок, що до основних джерел військового права Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть потрібно віднести як норми військового звичаєвого права та і акти офіційного законодавства, за допомогою яких упорядковувалась організація призову на військову службу та порядок її проходження, визначалась відповідальність за воєнні правопорушення тощо. Подальші дослідження еволюції формування джерел вітчизняного військового права та воєнної справи потребують нових, історико-правових та порівняльно-правових розробок для удосконалення вітчизняної правової системи.

Ключові слова: джерела права, військове право, Гетьманщина, правові звичаї, реєстри, універсали, накази, збірники законодавства, військове будівництво, військовослужбовці, збройні сили.

Vovk Oleksandr. Sources of military law of the Hetmanate of the second half of the 17th–18th centuries (historical and legal aspects)

This work reveals the author's understanding of the system of the main sources of military law of the Zaporizhzhya Army (Hetmanship), and their general division by forms and types is determined. The importance of the norms of military law in the regulation of social and political relations in the military sphere of the specified historical and legal period has been established. The article is based on worldview, general scientific, special and specifically scientific methods of knowledge – of which the quintessence of the entire study is the historical-legal method, which characterizes the significance of the norms of domestic military law of the second half of the 17th–18th centuries.

The legal position of the armed forces in Ukraine was studied both before the uprising of Hetman Bohdan Khmelnytskyi and during the formation and development of the Cossack state of the Zaporozhian Army. It is noted that the structure and structure of the registered Cossacks became the basis of the military organization of the Hetmanship, with the division into regiments and hundreds, which in turn were divided into hundreds, which were also military-administrative units.

A consistent analysis of Ukrainian military legal customs; nationwide universals and orders of hetmans; by-laws of colonels; collections of legislative acts (Lithuanian Statute of 1588 and its subsequent reprints, Laws by which the Little Russian people are tried in 1743, etc.) as the most common sources of military law of the Zaporozhian Army of the XVII–XVIII centuries.

It was considered that the legal sources during the preparation by the codification commission of the fifth chapter "On the sovereign military service and on military orders" of the systematized collection "Laws by which the Little Russian people are judged" in 1743, where the norms of military law are mainly concentrated, were the decrees of the Lithuanian-Ukrainian as well as Hetman-Cossack law.

It has been established that the list of the above groups of sources of military law of the Hetmanship is not exhaustive and can be supplemented by other types in the process of archival research.

It was concluded that the main sources of military law of the Hetmanate of the second half of the 17th–18th centuries should include military legal customs and acts of official legislation, with the help of which the organization of conscription for military service and the procedure for its passage, liability for military offenses, etc. were regulated. Further studies of the evolution of the formation of sources of domestic military law and military affairs require new, historical-legal and comparative-legal developments to improve the domestic legal system.

Key words: *sources of law, military law, Hetmanship, legal customs, registers, universals, orders, collections of legislation, military construction, military personnel, armed forces.*

Постановка проблеми. Реалії повномасштабної війни в Україні 2022–2023 років об'єктивно свідчать як про українську економічну обороноздатність, рівень Сил оборони, морально-політичний стан суспільства так і про достатній ступінь вітчизняного військового законодавства, яке відповідає нормам міжнародного права. Подальше удосконалення військової служби потребує нові засоби правового регулювання суспільних відносин у воєнній сфері насамперед за допомогою уніфікованих норм права, які безумовно повинні: по-перше, базуватись на передових теоретико-правових знаннях; по-друге, використовувати сучасні нормотворчі досягнення у зарубіжних пра-

вових системах; по-третє, удосконалюючи національне законодавство, що має свою багатостолітню еволюцію в тому числі періоду Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть, коли відбувається подальше прогресивне формування специфічних джерел військового права нашої Батьківщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особлива актуальність обраної теми обґрунтується тим, що останнім часом сучасні наукові праці, пов'язані з аналізом джерел військового права періоду українського нового часу першої половини XVII–XVIII століть, доцільно поділяти на дві взаємопов'язані групи, а саме: загальні – де широке коло проблем

пов'язаних з аналізом правової системи України козацько-гетьманського періоду розглядали такі вітчизняні та зарубіжні науковці як В.Г. Балушок, О.І. Биркович, І.Й. Бойко, М.С. Булкат, К.А. Вислобов, І.А. Грицяк, Гончаренко, Т.Д. Гошко, О.І. Гуржій, О.Г. Дарнопих, Ю.Л. Дмитришин, А.Э. Заяць, І.М. Кісіль, М.М. Кобилицький, О.В. Коваленко, Н.В. Левченко, О.В. Макаренко, Т.О. Матвеева, О.М. Мироненко, В.В. Молдаван, К.В. Мануїлова, Т.О. Остапенко, Я.М. Падох, С.М. Пасічник, В.З. Прус, А.В. Резніков, К.І. Ровинська, Н.П. Сиза, І.М. Ситий, П.С. Сохань, І.Я. Терлюк, І.Б. Усенко, В.З. Ухач, М.Г. Хаустова, Л.В. Хомко, В.В. Цветков, Н.О. Чудик, Є.В. Шаломєєв, В.С. Шандра, Г.К. Швидько, О.О. Шевченко, Ю.С. Шемшученко, С.В. Щербина тощо; спеціальні – де норми українського військового права становлять основу тематичної розвідки у роботах таких вчених як Н.В. Атаманова, Ю.М. Бардах, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, Л.В. Войтович, К.Ю. Галушко, В.Й. Ковалів, М.В. Коваль, В. Крейчі, Ю.А. Мицик, А.Г. Плахонін, І.І. Романько, І.П. Рудянин, О.Г. Сокирко, Б.В. Черкас, В.А. Шершенькова, І.М. Шопіна та інших. При цьому необхідно відзначити, що по сьогоднішній день у сфері історії військової справи залишається актуальною колективна справа Б. Крип'якевича та інших авторів «Історія українського війська» (Львів, 1936), яка через її популярність постійно перевидається. Однак потрібно зазначити, що при всьому багатобарвному спектрі праць в історико-правовому плані дослідження сукупності джерел військового права Гетьманщини зазначеної епохи спеціально не здійснювалися.

Метою статті є об'єктивна характеристика окремих, конкретних видів джерел комплексної галузі військового права Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть, змістовна характеристика яких забезпечить їх безпристрасне розуміння на новітньому науковому рівні.

Наукова новизна публікації полягає в історико-правовому аналізі форм зовнішнього вираження правових норм,

які вказують на їх загальнообов'язковий характер в комплексній галузі військового права державного об'єднання Нового часу європейської історії – Війську Запорозькому (Гетьманщина) для удосконалення сучасного публічного законодавства України базуючись на вітчизняних правових традиціях з метою раціонального регулювання суспільних відносин у війсьній сфері.

Методи дослідження. Доцільно задля досягнення поставленої мети в даній роботі використовувався весь комплекс філософських (світоглядних), загальнонаукових, спеціально та конкретно-наукових способів пізнання (синтезу й аналізу, порівняльно-правовому, логіко-історичному, структурному методам тощо), з яких квінтесенцією усього дослідження є історико-правовий метод, оскільки саме на нього поклалося завдання розкриття змісту джерел військового права.

Виклад основного матеріалу. Перед історико-правовим аналізом основ військового права Гетьманщини автор вбачає за необхідне вказати на сучасне розуміння даного правового явища. З багатьох ідей вчених ми підтримуємо саме ту дефініцію, за якою як комплексна галузь права – військове право регулює суспільні відносини, пов'язані з організацією функціонування військових формувань та захистом держави у разі збройної агресії або збройного конфлікту [1, с. 8], що притаманне не тільки вітчизняній, а й іншим європейським правовим системам. Стосовно визначення поняття «джерел військового права», яке є багатоплановим, то на нашу думку потрібно взяти до уваги наступне теоретичне формулювання науковців, за яким під джерелами військового права вбачають наявні у межах національної правової системи явища нормативно-правового характеру, які мають реально визначені зміст і форму виявлення та виконують регулювання військово-публічних відносин [2, с. 19] та, можна додати, роз'яснюють їх суть. Крім того, ми в деякій мірі розділяємо висновок дослідників, що під джерелами військового права України потрібно розуміти не розгалужений

перелік, а чітко та послідовно побудовану систему правових та юридичних текстів, які регулюють сферу військової діяльності держави [3, с. 246], як в сучасну добу так і в попередні історичні періоди розвитку вітчизняного права. Якщо нинішні дефініції джерел військового права екстраполювати намагаючись дати визначення однорідному юридичному поняттю правової системи Гетьманщини, то дане юридичне явище, на наш погляд, слід розглядати як сукупність окремих видів правових норм, які за походженням є вихідними від суспільства або держави, об'єднані між собою загальнообов'язковим характером, сприймаються владою за чинні, різняться одне від одного формами зовнішнього вираження та природньо налаштовують військове будівництво і воєнну справу.

Загальновідомо, що в середині XVII століття (1648–1657 рр.) у Східній Європі на українських землях Речі Посполитої, протягом воєнно-політичної боротьби, постає нове державне утворення під офіційною назвою Військо Запорозьке (від авт., у історіографії Гетьманщина), зі своїм особливим суспільним устроєм, козацьким державним ладом, оригінальною правовою системою та боєздатними збройними силами. Військова служба в Україні перед повстанням Богдана Хмельницького характеризувалася високим рівнем відправи. Невідмінною є заява про те, що військо, військова техніка і військова організація на українських землях у різні періоди XIII–XVII століть відповідали європейському рівню [4, с. 102]. Війська Литовського князівства і Корони Польської довгий час вбирали різні військові традиції, так боротьба з Німецьким Ордемом навчила протистояти західноєвропейським арміям, постійні набіги кримських татар вимагали освоєння інших тактичних рішень, а війни з московською державою, по суті, були змаганням подібних військових систем. [5, с. 26]. Військові частини в Україні на середину XVII століття відрізнялися порядком формування, воєнними задачами та структурою, а саме вони в своїй сукупності як в мирний так

і у воєнний час склалися: а) постійне кватцяне військо (на його утримання його йшов податок «кварта», четвертина прибутків з «коронних земель»); збройні загони князів-магнатів; реєстрове козацтво. Під час війни в процесі посполитого рушення як способу комплектації війська у XVI–XVII століттях [7] дані професійні військові частини об'єднувалися з хоругвами мобілізованих військовозобов'язаних резервістів від усіх станів – шляхти (переважно), міщанства, заможного селянства і навіть духовенства в одну органічну юридично оформлену армію. Крім того слід зазначити, що в Україні козацька організація розвивалася в двох напрямках, які відбивали протилежні впливи, якщо січове козацтво багато запозичило від ординців і турків, то так зване городове козацтво, яке почало формуватися у південних старостах Київського воєводства на межі XVI–XVII століть і чисельність якого значно перевищувала урядові реєстри, за організаційною структурою наближалось до тодішніх європейських зразків [4, с. 97]. В додаток на прикордонних землях у Київщині та Брацлавщині селяни виконували військову службу ще й у XVII ст., поки нарешті селяни не злилися з козаками [6, с. 200]. Потрібно також зауважити, що кінне кватцяне військо Речі Посполитої напередодні Хмельниччини налічувало біля 20 000 вояків [8] і саме воно було головним супротивником козацькому війську.

Саме реєстрове козацтво з постанням держави Б. Хмельницького несло увесь тягар військової служби в Гетьманщині, запорізьке ж козацтво зберегло своє окреме становище і військову організацію, а от козацтво «на волості» (городовики) і його військова система зазнали окремого розвитку [8]. Козацьке військо поділялося на полки, а ті в свою чергу на сотні, що були одночасно й адміністративними одиницями. Особовий склад полків змінювався: в часи Хмельниччини був від 5 000 до 20 000 (але в реєстр після Зборівської угоди вносили лише 2–3 000) вояків; у XVIII столітті полк налічував

пересічно близько 5 000 (ніжинський навіть 10 000) військовослужбовців, так у 1782 році виборних козаків було в полках 10–40 000 осіб [8, с. 820]. Козацтво Запорізької Січі поділялася у XVIII столітті на 38 куренів під курінними отаманами, а в землях «Вольності Запорізького Війська» – на 8 паланок (згодом 9) з старшиною: полковником, осавулом, писарем, підосавулієм і підписарієм. У проводі всього Запорізького Війська стояли: кошовий отаман, військ. суддя, осавул та писар, а рядові козаки (з 1739 року) були поділені на виборних, що мали бути завжди готові до походу, і підпомічників, які постачали їм спорядження та харчі [8, с. 830]. Талантом гетьмана Богдана Хмельницького вдалося організувати вже у 1648–1649 роках одне з найбільших серед тогочасних європейських держав дисципліноване військо. Так у Зборівській військовій компанії воно налічувало біля 300 000 військовослужбовців [9, с. 253]. Але гетьмани розуміли, що бюджет держави не безмірний і найбільш раціонально утримувати декілька десятків тисяч високоорганізовану матеріальнозабезпечену та постійно боєздатну армію. Кількісно збройні сили Гетьманщини налічували: за гетьмування Б. Хмельницького офіційно зареєстрованих козаків було 60 000 осіб; при гетьмані Виговському – 30 000 реєстрового і 10 000 найманого війська; за Ю. Хмельницького та Брюховецького 60 000 реєстрових козаків; при гетьманах Многогрішному, Самойловичі, Мазепі – 30 000 військовослужбовців. У XVIII столітті українська армія знову починає зростати чисельно, а саме: в описі 1723 року – 55 241 козаків і до 1000 осіб охотничого війська; в описі 1777 року – 179 128 козаків; в 1783 році (останній рік перед скасуванням козацького війська) – 176 886 виборних козаків і 198 245 козаків – підпомічників [9, с. 254]. Безумовно для плідного військового будівництва та підтримання обороноздатності Гетьманщини необхідне було ефективне правове регулювання всіма придатними засобами насамперед нормами військового права.

В історико-правовому аспекті всі джерела права переважної більшості європейських держав взагалі та України зокрема XVII–XVIII століть доцільно поділяти на два загальні типи: правові звичаї, що в своїй сукупності доцільно іменувати звичаєвим правом; офіційне законодавство. Конкретно аналізуючи всю багатобарвну, різноманітну сукупність загальнообов'язкових норм, правил поведінки козацького публічного права Гетьманщини, які ми теоретично об'єднуємо в окремі види джерел, насамперед постає питання про значення правових звичаїв в регулюванні суспільних відносин у воєнній сфері. Характеризуючи козацьке право, О. Шевченко, вказує про особливе важливе значення для його розвитку мало українського звичаєвого права, яке збагачувалося як за рахунок норм звичаєвого права різних регіонів України, так і за рахунок нормотворчої діяльності козацьких органів влади та козацьких судів [10, с. 60]. Далі цей вчений додає, що звичаєве право в системі загального права України у період Гетьманщини набуло подальшого розвитку, а саме демократичні принципи формування вищих органів державної влади, органів місцевого самоврядування та судових органів сприяли виникненню і піднесенню демократичної республіки та суспільних взаємин [10, с. 96]. Ми відповідально розуміємо, що розвідка всіх видів звичаєвого права Гетьманщини досить проблематична та погоджуємося з твердженням науковців, які стверджують, що аргументоване дослідження ролі окремих звичаєвих норм значно ускладнено специфікою усної традиції, що практично не залишає по собі матеріальних слідів на відміну від традиції письмової, якою широко представлено право позитивне [11, с. 224]. Враховуючи окремі, навіть протилежні, думки вчених про роль правових звичаїв у правовій системі Гетьманщини автор зауважує, що по-перше козацьке звичаєве право потрібно розглядати у подвійному значеннях: а) у вузькому значінні козацьке звичаєве право – це норми права що

регулювали правовідносини у самому козацькому стані поряд з шляхетським, міським тощо, тобто станове; б) у широкому сенсі – це норми державного права, якими регулювалася діяльність органів влади, управління та суду Гетьманщини тобто конституційне. По-друге, норми козацького звичаєвого права Війська Запорозького (Гетьманщини) потрібно розрізняти від правових звичаїв Запорозької Січі. По-третє, козацьке звичаєве право не слід ототожнювати з військовим звичаєвим правом козаків, так як перше носить становий характер (у вузькому визначенні), а друге службово-професійний.

Загалом наявність військових правових звичаїв підтверджується всім комплексом документальних джерел до яких насамперед відносяться: літописи, законодавство польсько-литовської доби, правові акти гетьмансько-козацької влади, рішення судових органів Гетьманщини. Створені на вітчизняних землях літописні збірники XVII–XVIII століть, які вміщували в собі повідомлення про правові звичаї та традиції, як правило поділяють на дві групи: а) так звані українські літописи – «Літопис Волині і України» початку XVII століття, «Густинський літопис» 1670 року, «Межигірський рукопис» 1611 року, «Львівський Літопис», 1649 року; «Кронічка Мотронинського монастиря» 1749 років тощо; б) козацькі (козацько-старшинські) літописи – «Літопис Самовидця» 1702 року, «Літопис Величка» 1723 року, «Літопис Граб'янки» 1710 року тощо. Крім того, що літописи як наративні історичні джерела, мають важливі загальні повідомлення про державний лад, суспільний устрій, судочинство, місцеве самоврядування Гетьманщини, які ще досі до кінця в повній мірі не досліджені, вони поза все вміщують у собі ще конкретний матеріал присвячений: причинам козацьких війн; дані про воєнноначальників (гетьманів, полковників, сотників); описи битв, повстань та змов; роз'яснюють окремі факти політичного буття. Військові звичаєві правила поведінки правового характеру, що зафік-

совані в українсько-козацьких літописах стосуються підготовці військовослужбовців, воєнного побратимства, військової дисципліни, підпорядкованості низових чинів козацького війська вищим, прикордонної та охоронної служб, встановлюють порядок воєнних дій. З вказаних літописів видно, що виникають нові військові правові звичаї, наприклад «чорна рада» – порядок скликання та проведення Генеральної Військової ради за ініціативою рядових козаків тощо. Перші документальні згадки про військові правові звичаї як джерело військового права зустрічаються в законодавстві Великого князівства Литовського у першій половині XVI століття та продовжують зустрічатися у вітчизняних правових актах XVII–XVIII століть. Так, в «Уставі Віленського сейму про народний перепис, збір війська, «серебшизну» з нагоди війни з Росією» від 21 лютого 1507 року саме за посиланням на правовий звичай провадився перепис військовозобов'язаних чоловіків («А для тої причини тим звичаєм установлено, аби господар його милості відав, як хто його милості з маєтків служити буде»), а «Уставі королівській і сеймовій про наряд земського війська» від 1 травня 1528 року за звичаєвим правом («обичаєм») встановлювався порядок спорядження призовників на військову службу («як спокон-віку має людей своїх в маєтках своїх, той повинен з кожної з восьми служб людей ставити одного пахолка») [12, с. 67], тобто землевласник-шляхтич повинен був виставляти кожного восьмого з селян-господарів до війська. З тексту «Устави королівської і сеймової литовським отчинникам про воєнні їх повинності, з призначенням збору у скарбницю грошей на жалування ратним людям також на викуп заставних господарських отчин» від 21 січня 1529 року видно що саме за загальним звичаєвим правом визначався воєнний податок на утримання війська з міських громад залежно від господарського стану міста, наприклад з Каменця 100 кіп, а з Канева по 5 кіп тощо [2, с. 68]. На думку автора у реформуванні військової організації протягом XVI – першої

половини XVII століть, що супроводжувався переходом від дружинної військової структури та народного ополчення приаманних періоду Русі до нової моделі, яка залишаючи стародавні воєнні правові традиції вбирала в себе одночасно західноєвропейські (французькі, германські) та східні (турецькі, арабські) елементи військового будівництва і служби [13, с. 85]. Проводячи систематизацію права взагалі та військового зокрема, влада продовжувала дотримуватись військових правових звичаїв, про що видно з Литовських статутів XVI століття. Наприклад, у вступі до Розділу Другого Литовського статуту 1529 року записано, що дезертир відповідає за правопорушення саме за правовим звичаєм («... без волі гетьмана поїхав геть, той маєток свій втрачає під тим звичаєм, якби війни не служив») [14, с. 68]. Така ж сама формула звичаєвого права зберігається у Статуті Великого князівства Литовського 1566 року [15, с. 267] та Статуті Великого князівства Литовського 1588 року [16, с. 384]. Автор погоджується з тим твердженням науковців, що встановлена Литовським статутом 1588 року шляхетська воїнська повинність проіснувала аж до 1794 року [17, с. 368], тобто положення закріплені в ньому положення військового звичаєвого права зберігали свою чинність у весь період Гетьманщини. Взірцем чинності військових правових звичаїв у XVIII століття є вітчизняний кодифікований збірник «Права за яким судиться малоросійський народ» 1743 року, Глава п'ята якого під назвою «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» де наприклад у статті 11, пункті 2 зазначено: «Хто б небудь воїнській чоловік сам, крім належних причин, про яких цієї глави в статті 8-м показано на службі вказаній військовій не був, або би, по огляді і по переписі в поході будучи, з цього походу без волі командира геть уїхав, ухиляючись наявно від служби, такої, в поході без наявних причин не бувших або з походу втікавши, **по військовому звичаю** штрафувати» [18, с. 71] тобто просліджується правова

традиція попередніх століть, в якій звичайно були обізнані гетьмани і старшина, що ініціювали кодифікацію українського права.

Наступним комплексним джерелом військового права Гетьманщини слід вважати попередні нормативно-правові акти литовсько-польської доби, які знані переважно у формах: королівських конституцій, указів та привілеїв; ухвал та реєстрів Вального Сейму Речі Посполитої; розпоряджень урядовців; наказів коронного та польного гетьманів; воєнних уложень, переписів війська корони і князівства загальнодержавного систематизованого збірника під назвою «Статут Великого князівства Литовського» 1588 року, окремі положення якого мали конституційне значення тощо. З тексту даних правових джерел видно, що вони регулювали публічні військово-суспільні відносини пов'язані з такими питаннями: устрій різного роду збройних формувань; посполите рушення (мобілізація), тобто призив до війська під час війни резервістів: територіальна та міська оборона; відправа прикордонних козацьких загонів; діяльність воєнної розвідки; порядок матеріального забезпечення військовослужбовців; режим проходження військової служби; відповідальність вояків під час військових зборів та походів; організація гетьманського управління; практика функціонування військових шпиталів тощо. Наприклад Литовський статут 1588 року вмщував в собі такі конкретні положення: особливий порядок мобілізаційного призову («посполитого рушення війну служити») до війська з українських земель, а саме: «А що стосується старост і державців українних, ті під час війни також повинні з маєтків своїх до війська, як і інша шляхта, пошт свій на службу земську споряджати і становити, а самі вони, а особливо ті, яким би до війська листами нашими і пани-ради або гетьмана нашого не наказували йти, такі пошт свій, що з в'рядів повинні ставити, мають для оборони і потреб замкових, при собі на тих замках наших, які від нас держать, зоставити» , тобто одна частина шляхти

призивалося на війну, а інша частина повинна була виконувати військову службу на кордоні і замках [17, с. 71]; вісімнадцятирічний вік воєнного призову (артикул 12) [17, с. 75]; підвищена юридична відповідальність військовослужбовців «Теж уставуємо, якби хто, будучи на службі нашій, чи то в обозі, чи то рухаючись до війська, на дорозі один на іншого навмисно або у сварці наїхав або напав на обоз або на стан квалтом і кого забив або поранив, а було б те на нього доведено, той життя втрачає» (артикул 21) [17, с. 78]; військовий стрій «Уставуємо теж, аби ніхто не смів далі милі від гетьмана нашого у війську становитися, але так, як їм, згідно з часом і потребою, гетьман накаже» (артикул 21) [17, с. 78] тощо. На думку автора відповідна група литовсько-польських джерел має потрійне дослідницьке значення: по-перше, з їхнього тексту видно, яким військовим правилам навчалися, користувалися, дотримувалися та діяли гетьман Богдан Хмельницький та наступні вожді й рядові вояки українського війська з початком військових дій, тому як переважна більшість з них до повстання служила у збройних силах Речі Посполитої; по-друге, деякі попередні правові акти, у тому числі другий розділ «Про оборону земську» Литовського статуту 1588 року, не втратили своєї юридичної сили, а залишалися чинними протягом усієї історії Гетьманщини; по-третє, військові норми литовсько-польського походження самі ставали джерелом кодифікації українського права XVIII століття.

Третю групу дослідження джерел військового права в першу чергу складають нормативно-правові акти Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть, які доцільно поділити на такі види: а) правові акти гетьманської влади; б) нормативні акти державних урядовців (генерального обозного, генерального хорунжого, генерального писаря тощо) полковників та сотників; в) акти військової статистики; г) збірник законодавства тощо. З усього комплексу різноманітних джерел права провідне місце за своїм значенням для

аналізу займають універсали, листи та накази гетьманів, до яких для прикладу можна віднести: Універсал Богдана Хмельницького старшині Запорозького Війська про необхідність готувати зброю для відсічі ворогові від 7 (17) січня 1654 року [19, с. 139]; Універсал Івана Виговського Полтавському полку з закликом до спільних дій від 1 листопада 1658 року [20, с. 88]; Універсал Юрія Хмельницького сотникам Чернігівського полку з повідомленням про наступ поляків від 18 квітня 1660 року [20, с. 154]; Універсал Івана Брюховецького до жителів Новгород-Сіверського з закликом звільнити військо московськогослужбовців від 10 лютого 1668 року [20, с. 353]; Універсал Івана Брюховецького до Донського Війська з застереженням про підступність Москви та закликом до братського єднання від 14 лютого 1668 року [20, с. 357]; Універсал Петра Дорошенка до Війська Запорозького про мобілізацію у зв'язку ворожого нападу внаслідок польсько-московського порозуміння від 1 березня 1667 року [20, с. 400]; Універсал Івана Самойловича про призначення колишнього димерського коменданта Іллі Новицького командиром над охочими людьми компанійського полку, що знаходиться в Ніжині від 17 липня 1675 року [20, с. 693]; Наказ Івана Мазепи про провіант охочекомонного полку в Пирятині від 1 грудня 1699 року [21, с. 341]; Лист гетьмана Івана Мазепи до лубенського полковника з наказом розпустити своє військо по домівкам від 2 жовтня 1693 року [22, с. 182]; Наказ Павла Полуботка і генеральної старшини ніжинському полковникові надати у Генеральну Канцелярію раніше складені в Полку реєстру козаків і селян від 10 листопада 1722 року [23, с. 182]; Універсал Павла Полуботка і генеральної старшини в Київський полк щодо впровадження на прикордонні, між Межигорами та Трипіллям, спостережно-сигнальних пунктів, для попередження можливих нападів кримських та білгородських татар від 10 лютого 1723 року [23, с. 266]; Універсал Павла Полуботка і генеральної старшин в Пол-

тавський полк щодо перехоплення турецьких шпигунів від 18 лютого 1723 року [23, с. 276] тощо. Якщо узагальнити вище вказані та десятки інших гетьманських універсалів, наказів і листів військової направленості, то автор схильний поділити їх на наступні групи за змістом: заготівля воєнного спорядження; координація воєнних дій окремих військових частин; оголошення військового стану в конкретних полкових округах; оголошення мобілізації; призначення на військові посади; забезпечення військ провіантом; проголошення про розпуск війська; складання військових реєстрів; упорядкування прикордонної служби; налагодження військової контррозвідки. В своїй сукупності правові акти козацької старшини стосовно військової сфери здебільшого стосуються фінансово-матеріального забезпечення війська та призначення військових начальників, наприклад; Замітка про надіслання грошей на військові потреби з Пирятина у розпорядження лубенського полковника Дмитра Зеленського від 10 квітня 1702 року [22, с. 321]. Універсал генерального бунчужного Якова Лизогуба про делегування повноважень Антонові Давидовичу на збирання з дегтярів встановленого на військо податку від 4 листопада 1721 року [23, с. 549]; Універсал полтавського полковника Івана Черняка про призначення Павла Вакулєнка переволочанським сотником від 5 вересня 1719 року [23, с. 577] тощо. Окреме місце серед джерел військового права зазначеного періоду, на наш погляд, займають так звані акти військової статистики та забезпечення війська, до яких для прикладу можна віднести: Реєстр для пам'яті міській пирятинській старшині, скільки є міських гармат від 5 вересня 1690 року; Норми місячного провіанту на охотницький кінний полк, затверджені гетьманом І. Мазепою від 17 листопада 1690 року; Норми провіанту (подушного) на утримання охочекомонних козаків 25 листопада 1690 року; Відомість річного провіанту, який потрібно зібрати у Лубенському полку на військові потреби 1690-х років;

Запис про відпуск грошей козакам, які брали участь у поході на Тавань від 9 листопада 1687 року; Записка про сплату грошей на утримання козаків від 24 вересня 1698 року; Реєстр гармат і боєприпасів, котрі гетьман Мазепа вивіз під час Північної війни (до 1708 р.) із Бродів від 1719 року тощо [22, с. 1130]. Збірники законодавства як джерело військового права Гетьманщини характеризуються кодифікованим зводом «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 року, де у Главі п'ятій «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» були зібрані постанови воїнського значення в наступних двадцяти одному артикулі: Артикул 1. Про виконання государевої військової служби; Артикул 2. Про службу військову тих, які в різних місцях маєтки свої мають; Артикул 3. Про платних служивих людей; Артикул 4. Про тих які, маєтки свої мав, служать партикулярно; Артикул 5. Заставники своїх маєтків самі государеву воїнську службу відбувати повинен; Артикул 6. Про службу промисловців, які воїнського звання; Артикул 7. Про відбування служби воїнської сину за батька; Артикул 8. Про відповідних причинах, заради яких від походу хто звільнений бути може; Артикул 9. Про звільнення старих, дряхлих та зувічених від служби воїнської; Артикул 10. Про не звільнення нікого від служби воїнської без указу, крім зайнятих государевими справами; Артикул 11. Всякий воїнського звання повинен явитись на огляд; Артикул 12. Хто б уповільнить у строк до війська приїхати; Артикул 13. Про збори воїнського звання людей до походу і про марш; Артикул 14. Про наїзди на дома і на всякі маєтки під час походу, і про вчиненому кому обідах, бою, чи убивстві; Артикул 15. Про насильне одного на іншого нападу; Артикул 16. Хто б в поході кому або у кого сам позичав коня або рушницю, для пред'явлення себе під час огляду; Артикул 17. Про звільнення з баталій; Артикул 18. Про покупці в поході провіанту і фуражу, про перекупщиках, і про обідах від покупців; Артикул 19. Про не вилучення

самовільне в обивателів провіанту і фуражу; Артикул 20. О прибудах у поході та покарання за утримання прибузд і найдених речах і за злодійство; Артикул 21. Про розпуск воїнських людей з похода у дома [18, с. 68–76]. Назва вказаних артикулів вказує за їх внутрішній зміст. За переконанням автора «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 року як джерело та пам'ятка права цінне тим, що по-перше, даний кодексом у свій час був чинним збірником законодавства, а по-друге, це важливий джерелознавчий документ для дослідження суспільно-політичних відносин в Україні XVIII століття. Натомість, як свідчать джерела пізнання права, Гетьманщина мала розвинуту в нормативному, інституційному та доктринальному плані правову систему, що була результатом кількості еволюції права на українських територіях. У результаті правова традиція державно організованого суспільства практично не залишила місця звичаю, поступово замінивши його законом [11, с. 250]. Крім того для об'єктивності потрібно зауважити, що на початку XVIII століття відбувся процес кодифікації військового права російської імперії до складу якої входила Гетьманщина. Так, норми військово-кримінального і військово-процесуального права були зведені в Артикул військовий 1715 року, що складався з 24 розділів, поділених на 209 статей (артикули) 177 і був включений як друга частини у Військовий статут 1716 року. Артикули містили основні принципи кримінальної відповідальності, поняття злочину, цілі покарання, положення про необхідну оборону і крайню необхідність, перелік пом'якшувальних та обтяжуючих обставин [24, с. 176]. Але вказані законодавчі збірники не відносились до джерел військового права Гетьманщини, тільки деякі кримінальні положення їх статей, що відносились до цивільного населення за злочини скоєні на територіях де проводились військові дії, наприклад за мародерство, а впливу на військові відносини козацтва не мали.

Якщо порівняти військовий розділ «Про оборону земську» Литовського статуту 1588 року та главу «Про службу государеву військову і про порядки воїнські» Прав за якими судиться малоросійський народ 1743 року з сучасним вітчизняним військовим законодавством, то вони найбільш подібні до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 року [25], так як стосувалися порядку призову до війська (посполитому рушенню) під час війни. На останок потрібно зауважити, що перерахування вище вказаних груп джерел військового права Гетьманщини не є вибраним та звичайно може бути доповнений іншими видами в процесі кропіткої археографічної роботи.

Висновки. Враховуючи зазначене вище в основній частині даної роботи, доцільно зробити наступні заключні висновки. По-перше, до визначальних достеменних джерел військового права Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть варто віднести наступні формальні види: військові правові звичаї; ухвали загальнодержавні укази грамоти та універсали гетьманів; підзаконні акти полковників і сотників; військова статистика; збірники законодавчих актів (Литовський статут 1588 року та його наступні перевидання, Права за якими судиться малоросійський народ 1743 року тощо). По-друге, якраз прямо за допомогою правових норм даних джерел здійснювалося правове регулювання суспільних відносин у сфері військового будівництва та оборони держави (упорядковувалась організація призову на військову службу та порядок її проходження, визначалась відповідальність за воєнні правопорушення тощо) козацько-гетьманської доби. Подальше дослідження еволюції формування джерел вітчизняного військового права та воєнної справи потребують подальших ретельних, історико-правових та порівняльно-правових опрацювань, наслідком яких стануть нові наукові відкриття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Військове право: підручник. за ред. І.М. Коропатніка, І.М. Шопіної. К.: Алерта, 2019. 648 с.
2. Богущкий П.П., Скуріхін С.М. Основи військового права України: курс лекцій. Одеса: Фенікс, 2010. 340 с.
3. Полякова О. С. Джерела військового права України / О. С. Полякова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право.* – 2014. № 1137, Вип. 18. С. 242–246
4. Войтович Л.В. Військо і військова організація Історія української культури : у п'яти томах. Т. 2. Українська культура XII – першої половини XVII століття. Ред. В. А. Смолій. К.: Наук. думка, 2001. С. 93–105.
5. Крейчі В. Збройні сили Великого князівства Литовського за гетьманування К. І. Острозького. Острозький краєзнавчий збірник / Державний історико-культурний заповідник м. Острога; Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадщина» імені князів Острозьких. Випуск 8. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. 232 с. С. 21–26.
6. Чубатий М. Огляд історії українського права: історія держави та державного права. Мюнхен, Київ: Український Вільний університет, 1994. 224 с.
7. Пилипенко В. Посполите рушення та його критика у суспільно-політичній думці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. Гомель, 2012. С. 21–24.
8. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Кн. 2, [т. 3]. Голов. ред: Володимир Кубійович і Зенон Кузеля. Мюнхен; Нью-Йорк: «Молоде життя», Наукове товариство імені Шевченка у Європі. 1949. Репринтне відтворення видання 1949 року. Київ. Т. 2. 1995. С. 801–1230
9. Історія українського війська. Друге доповнене видання. Опрацювали: Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Вінніпег: Клуб любителів української книжки. Видавець І. Тиктор ; друк. «Тризуб», 1953. 837 с.
10. Шевченко О.О. Звичаєве право України IX–XX століть [монографія]. Київ: Наукове видання, 2014. 200 с.
11. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І.Б. Усенка. Київ : Наук. думка, 2006. 279 с.
12. Вовк О.Й. Законодавче забезпечення військової служби у Великому князівстві Литовському XVI століття. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 49): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 6–7 квітня 2023 р.) / [редкол.: О. Яремко та ін.] ; ГО "Наукова спільнота"; WSSG w Przeworsku. – Тернопіль : ФО-П Шпак В.Б. 115 с. С. 66–71.
13. Вовк О.Й. Міщани українських міст як суб'єкт військового права Великого князівства Литовського. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 51): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна м. Переворськ, Польща, 12-13 червня 2023 р.) [редкол.: О. Яремко та ін.]; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. С. 82–87.
14. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
15. Статути Великого князівства Литовського. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. У 3 т. Том II. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
16. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.

17. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
18. «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Відповідальний редактор Ю.С. Шемшученко. Київ: Інститут держави і права ім. В.П. Корецького, 1997. 547 с.
19. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 [Текст]. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. К.: Альтернативи, 1998. 383 с.
20. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). / Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; Ред. кол.: П. Сохань (голова), Г. Боряк, В. Брехуненко, І. Бутич (заст. голови), Я. Дашкевич, О. Купчинський, О. Маврін, Ю. Мицик, О. Музичук, О. Романів, В. Смолій, Ю. Шемшученко. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний державний історичний архів України. Київ; Львів: НТШ, 2004. 1118 с.
21. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Книга 1. Упорядник: Іван Бутич. Київ, Львів: НТШ, 2002. 757 с.
22. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С.О. Павленко. 2-ге вид. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 1144 с.
23. Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Упорядн. В. Ринсевич; Ред. кол.: П. Сохань (голова) та інші. К.: НТШ, 2008. 721 с.
24. Шершенькова В.А. Кримінальна відповідальність військових в Україні у XVIII–XIX ст. Одеса: Гельветика, 2020. С. 176–179.
25. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993) від 21.10.1993 № 3543-XII. (*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 44, ст. 416) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 14.10.2023).

REFERENCES:

1. Koropatnika, I.M., & Shopinoji, I.M. (2019). *Vijsjkove pravo [Military law]*. K.: Alerta. [in Ukrainian].
2. Boghucjkyj, P.P., & Skurikhin, S.M. (2010). *Osnovy vijsjkovogho prava Ukrajiny: kurs lekcij [Fundamentals of military law of Ukraine: a course of lectures]*. Odesa: Feniks. [in Ukrainian].
3. Poljakova, O.S. (2014). Dzherela vijsjkovogho prava Ukrajiny [Sources of military law of Ukraine]. *Visnyk Kharkivskogho nacionaljnogho universytetu imeni V. N. Karazina. Serija : Pravo – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Law*. Vyp. 18. – S. 242–246. [in Ukrainian].
4. Vojtovych, L.V. (2001). *Vijsjko i vijsjkova orghanizacija Istorija ukrajinskoji kuljturny : u p'jaty tomakh [Army and military organization History of Ukrainian culture: in five volumes]*. T. 2. *Ukrajinsjka kuljtura KhII – pershoji polovyny XVII stolittja – Ukrainian culture of the 12th – first half of the 17th century*. K.: Nauk. dumka, 2001. S. 93–105. [in Ukrainian].
5. Krejchi, V. (2015). Zbrojni syly Velykogho knjazivstva Lytovskogho za ghetjmanuvannja K. I. Ostrozkogho [The Armed Forces of the Grand Duchy of Lithuania during the hetmanship of K.I. Ostrozky]. *Ostrozkyj krajeznavchij zbirnyk / Derzhavnyj istoryko-kuljturnyj zapovidnyk m. Ostrogha; Ostrozke naukovo-krajeznavche tovarystvo «Spadshhyna» imeni knjaziv Ostrozkykh [Ostroh local history collection / State historical and cultural reserve of Ostroh; Ostroh scientific and local history society "Heritage" named after the princes of Ostroh]*. *Ostrogh: Vyd-vo Nacionaljnogho universytetu «Ostrozjka akademija»*, 8. S. 21–26. [in Ukrainian].
6. Chubatyj, M. (1994). *Oghljad istoriji ukrajinsjkogho prava: istorija derzhavy ta derzhavnogho prava [Overview of the history of Ukrainian law: the history of the state*

and state law]. Mjunksen, Kyjiv: Ukrajsjkyj Viljnyj universytet, 1994. 224 s. [in Ukrainian].

7. Pylypenko, V. (2012). *Pospolyte rushennja ta jogho krytyka u suspiljno-politychnij dumci Rechi Pospolytoji seredyny XVI – seredyny XVII st.* [The Commonwealth Movement and its Criticism in the Social and Political Thought of the Polish-Lithuanian Commonwealth of the Mid-16th – Mid-17th Centuries] Ghomelj. [in Ukrainian].

8. Kubijovych, V., & Kuzelja, Z. (1995). *Encyklopedija ukrajinoznavstva. Zaghaljna chastyna Kn. 2* [Encyclopedia of Ukrainian studies. General part. Book 2]. Repryntne vidtvorennja vydannja 1949 roku. Kyjiv. S. 801–1230. [in Ukrainian].

9. Kryp'jakevych, I., Ghnatevych, B., Stefaniv, Z., Dumin, O., & Shramchenko, S. (1953). *Istorija ukrajinsjkogho vijsjka* [History of the Ukrainian army]. Tryzub. [in Ukrainian].

10. Shevchenko, O.O. (2014). *Zvychajeve pravo Ukrajinj IX–XX stolitj* [Customary law of Ukraine of the 9th – 20th centuries]. Kyjiv: Naukove vydannja. [in Ukrainian].

11. Usenka, I.B. (2006). *Pravovyj zvyhaj jak dzherelo ukrajinsjkogho prava IX–XIX st.* [Legal custom as a source of Ukrainian law of the IX–XIX centuries]. Kyjiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

12. Vovk, O.J. (2023). *Zakonodavche zabezpechennja vijsjkovoji sluzhby u Velykomu knjazivstvi Lytovsjkomu XVI stolittja* [Legislative provision of military service in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th century]. Aktualjni doslidzhennja pravovoji ta istorychnoji nauky (Vypusk 49): materialy Mizhnarodnoji naukovoji internet-konferenciji [Actual studies of legal and historical science (V. 49): materials of the International Scientific Internet Conference] Ternopilj : FO-P Shpak V.B. 115 s. S. 66–71. [in Ukrainian].

13. Vovk, O.J. (2023). *Mishhany ukrajinsjkykh mist jak sub'jekt vijsjkovogho prava Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho* [Citizens of Ukrainian cities as subjects of military law of the Grand Duchy of Lithuania]. Aktualjni doslidzhennja pravovoji ta istorychnoji nauky (Vypusk 51): materialy Mizhnarodnoji naukovoji internet-konferenciji [Actual studies of legal and historical science (V 51): materials of the International Scientific Internet Conference]. Ternopilj: FO-P Shpak V.B. S. 82–87. [in Ukrainian].

14. Kivalova, S., Muzychenka, P., & Panjkova, A. (2002) *Statuty Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania]. U 3-kh tomakh. Tom I. *Statut Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho 1529 roku* [Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529]. Odesa: Jurydychna literatura. [in Ukrainian].

15. Kivalova, S., Muzychenka, P., & Panjkova, A. (2003). *Statuty Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania]. *Tom II. Statut Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho 1566 roku – Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1566.* Odesa: Jurydychna literatura. [in Ukrainian].

16. Kivalova, S., Muzychenka, P., & Panjkova, A. (2004). *Statuty Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania]. U 3-kh tomakh. T. III. *Statut Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho 1588 roku – Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1588.* Odesa: Jurydychna literatura. [in Ukrainian].

17. Kivalova, S., Muzychenka, P., & Panjkova, A. (2004). *Statuty Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho* [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania]. U 3-kh tomakh. T. III. *Statut Velykogho knjazivstva Lytovsjkogho 1588 roku – Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1588.* Odesa: Jurydychna literatura. [in Ukrainian].

18. Shemshuchenko, Ju. (1997). *Prava za jakymy sudytjsja malorosijsjkyj narod 1743 r.* [Laws by which the people of Little Russia are judged 1743 year.]. Kyjiv. [in Ukrainian].

19. Smolij, V., Kryp'jakevych, I., & Butych, I. (1998) *Universalj Boghdana Khmeljnyckogho. 1648–1657* [Station wagons of Bohdan Khmelnytskyi. 1648–1657]. K.: Aljternatyvy. [in Ukrainian].

20. Sokhanj, P., Borjak, Gh., Brekhunenکو, V., & Butych, I. (2004). *Universaly ukrajinsjkykh ghetjmaniv vid Ivana Vyghovsjkogho do Ivana Samojlovycha (1657–1687)*. [Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovych (1657–1687)]. Kyjiv; Ljviv: NTSh. [in Ukrainian].

21. Butych, I. (2002). *Universaly Ivana Mazepy. 1687–1709 [Vans by Ivan Mazepa. 1687–1709]*. Knygha 1. Kyjiv: Ljviv. [in Ukrainian].

22. Pavlenko, S.O. (2008). *Doba ghetjmana Ivana Mazepy v dokumentakh [The days of Hetman Ivan Mazepa in documents]*. K.: Vyd. dim «Kyjevo-Moghyljansjka akademija». [in Ukrainian].

23. Sokhanj, P., & Rynsevych, V. (2008). *Universaly Pavla Polubotka (1722–1723) [Universals by Pavel Polubotka (1722–1723)]*. Kyjiv. [in Ukrainian].

24. Shershenjkova, V.A. (2020). *Kryminaljna vidpovidaljnistj vijsjkovykh v Ukrajinі u XVIII–XIX st. [Criminal responsibility of the military in Ukraine in the 18th–19th centuries]*. Odesa : Gheljvetyka. [in Ukrainian].

25. Law of Ukraine On Mobilization Training and Mobilization No. 3543-XII (1993, October 21). Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajinj. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> [in Ukrainian].

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.02>

ВПЛИВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ТЕХНІКИ НА ЯКІСТЬ ЗАКОНУ

Мельник Алла Анатоліївна,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри службового та медичного права

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-9212-9586

У статті розкрито сутність та вплив законодавчої техніки на рівень якості закону. В якості складових законодавчої техніки розглянуто мовний, що має вияв у простоті, стислості, ясності і точності законоположень; логічний, що забезпечує визначеність, послідовність та несуперечливість закону та процедурний, порушення якого не лише ускладнюють його прийняття, а і може слугувати підставою визначення закону неконституційним. На прикладі норм різноманітних галузевих нормативно-правових актів визначено помилки, спричинені порушенням правил законодавчої техніки та запропоновано шляхи їх усунення.

В якості мовних засобів досліджено законодавчу стилістику та лінгвістику, особливості побудови словосполучень, речень у тексті закону. Серед логічних підсистем досліджено закон протиріччя, виключеного третього, тотожності. Особлива увага приділена впливу процедурних правил на якість закону через аналіз нормопроектної діяльності та прийняття закону.

Ключові слова: закон, якість закону, юридична техніка, законодавча техніка.

Melnyk Alla. Influence of legislative technique on the quality of the law

The article discusses the essence and the impact of legislative technique on the quality of laws. As components of legislative technique, it examines the linguistic aspect, which manifests in the simplicity, conciseness, clarity, and precision of legal provisions; the logical aspect, which ensures the definiteness, consistency, and non-contradictory nature of the law; and the procedural aspect, violations of which not only complicate its adoption but may also serve as grounds for declaring a law unconstitutional. Using examples from various sectoral normative-legal acts, errors caused by violations of legislative technique rules were identified and ways to rectify them were proposed.

Regarding linguistic aspects, it explores legislative stylistics and linguistics, the characteristics of constructing word combinations and sentences in the text of the law. Among the logical subsystems, the article examines the law of contradiction, the excluded middle, and identity. Special attention is given to the influence of procedural rules on the quality of the law through the analysis of normative drafting activities and the adoption of the law.

Key words: the law, quality of the law, juridical technique, legislative technique.

Постановка проблеми. Не можливо не погодитись із ствердженням, що у правовому просторі України важко знайти сферу, яка б не регулювалась за допомогою нормативно-правових актів. Законодавча база України наповнена значною кількістю законів та підзаконних нормативно-правових актів, проте ні для кого не є секретом, що законодавство України має не значну ефективність і не забезпечує досягнення мети правового регулювання.

Означена проблема обумовлена декількома причинами, однією із яких є недосконалість якості закону. З метою запобігання створенню неякісного масиву норм наука впродовж тривалого періоду розробила систему методичних рекомендацій, які згодом втілились у феномен законодавчої техніки. Осмислення законодавчої техніки як явища юридичної реальності має значний ціннісний потенціал, який зусиллями творців законів можливо перевести

в актив для виходу сучасного українського суспільства із тотальної кризи в усіх сферах життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Юридична техніка є відправним визначенням поняття законодавчої техніки. Різні вчені в процесі її характеристики використовують в цілому тотожні елементи, що визначають її загальний зміст. У сучасній юридичній науці проблеми законодавчої техніки інтенсивно і ґрунтовно досліджуються у роботах таких сучасних вітчизняних науковців, як: Н. Артикуца, І. Биля, В. Головченко, Ж. Дзейко, А. Іванова, В. Ковальський, О. Копиленко, П. Рабінюк, В. Риндюк, І. Шутак, І. Онищук, М. Хавронюк та інші.

Формулювання мети статті. Метою статті є з'ясування впливу законодавчої техніки на рівень якості закону. Задля її досягнення ми ставимо наступні завдання: вияв особливостей впливу та значення законодавчої стилістики і лінгвістики на якість закону; з'ясування значення логічних елементів законодавчої техніки для забезпечення якості закону; визначення процедурних аспектів законодавчої техніки та їх впливу на якість закону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характеристика законодавчої техніки та її структури забезпечує доктринальний рівень її сприйняття. Однак важливого значення має з'ясування практичного спрямування цієї категорії, що має свій вияв на рівні впливу на якість закону. Визначаючи його ми повинні акцентувати увагу на подвійному значенні якості закону – як форми права, що має документальний вияв у нормативно-правовому акті та як засобу регулювання суспільних відносин. Специфіка критеріїв якості закону як джерела права полягає у тому, що він не має кількісного виразу та може характеризуватися різною інтенсивністю прояву в конкретних законах. В цьому аспекті законодавча техніка має суто теоретичний вплив на якість закону, відображаючись у правилах та прийомах. На рівні нормативного регулювання закон починає реалізуватись і законодавча техніка отри-

мує практичний вияв, характеризуючи рівень якості діючого закону.

Серед основних вимог до якості закону важливе місце посідають ті, що стосуються їх мови. Точність, чіткість формулювань, правильність мови закону є необхідними передумовами правильності його розуміння та, відповідно, застосування. Вади мови спричиняють неоднакове застосування положень закону, відтак, мають наслідком порушення прав, зокрема принципу рівності перед законом, закріпленого Загальною декларацією прав людини. Неясність закону спричиняє підміну законодавця органами виконавчої та судової влади, які вимушені вдаватись до розширювального чи звужувального тлумачення.

Мовні вимоги до якості закону пов'язані з двома основними функціями мови закону. По-перше, вона відображає волю законодавця, об'єктивує її. По-друге, мова закону доводить згадану волю до відома учасників суспільних відносин – «користувачів» закону.

Мовні елементи структури законодавчої техніки є системою правил, прийомів і засобів, які стосуються особливостей мови при формуванні законодавчих актів. Як зазначає В. Риндюк, дані прийоми є найбільш дослідженими, переважно вони розроблені на законодавчому матеріалі та найбільш повно викладені в юридичній літературі [1, с. 104]. Таку систему, науковці пропонують називати законодавча стилістика та лінгвістика.

Включення законодавчої стилістики та лінгвістики обумовлене тим, що законодавчий акт має документарно-текстовий вияв, своєрідний мовний вираз. Фактично законодавчий акт – це письмовий твір і до нього висуваються такі ж вимоги, як і до будь-якого іншого твору письмової мови. Законодавчий акт має мовну форму і формується з дотриманням усіх загальноприйнятих на момент прийняття акту правил граматики і синтаксису. Мова законодавчих актів відповідає усім вимогам, що висуваються до загальнолітературної мови та, водночас, має ряд своїх специ-

фічних особливостей. Це зумовлюється тим, що законодавчий акт відіграє в соціальному житті особливу роль: надає юридичні права та покладає обов'язки, встановлює юридичну відповідальність, тобто є засобом регулювання суспільних відносин, засобом владного впливу на людську поведінку.

У науковій літературі стиль законодавчого акту прийнято називати по різному: діловим, офіційно-діловим, офіційно-риторичним, офіційно-документальним, нормативно-правовим або, з рештою, законодавчим стилем. На нашу думку саме право, що втілюється у законодавстві, є об'єктивною основою існування законодавчого стилю. На думку В. Риндюк законодавчий стиль має такі характерні риси: офіційність, документарність, позбавленість індивідуального характеру викладу, експресивна нейтральність, стандартність, стереотипність і формалізація, ясність, максимальна точність, по можливості економічність і повнота, зв'язність і логічна послідовність [1, с. 117]. Ми повністю погоджуємось із даним переліком ознак, хоча філологи розглядають законодавчий стиль в якості підстилю офіційно-ділового стилю.

Закон повинен бути зрозумілим – фактично так виявляється вимога ясності законодавчого стилю. З огляду на це в тексті законодавчого акта слід використовувати максимально прості та зрозумілі слова, терміни, звороти і фрази, що широко використовуються у звичайному вжитку і легко сприймаються. Досить шкідливим явищем для закону є використання складних граматичних конструкцій, складнопідрядних речень, тощо. Неясне формулювання положень закону перешкоджає його використанню та застосуванню, спричиняє безліч помилок. Разом з тим вимога ясності не передбачає заміни, наприклад, спеціальних термінів загальнозрозумілими словесними виразами, оскільки це призведе до невизначеності та розпливчастості формулювань, до втрати точності виразу думки законодавця. На нашу думку, простота та доступність мови нормативного акту

може бути досягнута, наприклад, за допомогою засобів логічного структурування тексту (за допомогою прийому використання переліку, через диференціацію норм за розділами, підрозділами, тощо).

Важливою характеристикою законодавчого стилю є точність. Ця вимога передбачає досягнення повної відповідності між ідеєю, думкою законодавця і вираженням цієї думки в законодавчому акті, виключає двозначність. З огляду на це законодавець повинен досконало володіти специфікою суспільних відносин, які він має намір врегулювати та досить ретельно віднайти необхідні формулювання та терміни для оформлення регулятивних тверджень у тексті закону.

Проте усі правознавці, що торкались цієї проблематики, пропонують віддавати перевагу точності, оскільки без неї документ втрачає визначеність, створюються умови для його суперечливого тлумачення, а отже, і для можливого зловживання. На нашу думку, даний підхід є розумним, виваженим, а в умовах сучасного українського правозастосовного простору – просто необхідним.

Законодавчому стилю притаманна економічність, стислість. По суті, це максимальна лаконічність мовних засобів. Вона досягається шляхом скорочення обсягу тексту акту, проте з огляду на дотримання вимоги його якості (в тому числі – точності). Стислості сприяють: 1) відсутність багатослівності; 2) скорочення невиправданих повторень окремих фраз; 3) використання коротких формулювань; 4) типізація (стандартність, стереотипність) формулювань [2, с. 63].

Прикладом порушення економічності закону є наявність ст. 1 Земельного кодексу України, де зазначено: «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Використання власності на землю не може завдавати шкоди правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі», – адже відповідна норма

вже міститься у статтях 13-14 Конституції України [3].

Як приклад порушення принципу повноти законодавчого стилю можна навести ч. 4 ст. 13 Цивільного кодексу України 16.01.2003 № 435-ІУ, де зазначено, що «при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства» [4]. Зміст даної статті не має значної цінності з огляду на те, що поняття «моральні засади суспільства» є досить аморфним (адже мораль суспільства – це мораль кожного окремого члена суспільства у сукупності, тобто мораль є досить складним для застосування у юридичному просторі явищем). Ідея даної норми є досить вдалою, проте потребує хоча б мінімального уточнення, оскільки без останнього вона не має ніякої регулятивної цінності.

Наступною характеристикою юридичного стилю є зв'язність та логічна послідовність. Нормативний текст повинен бути закінченою системою, де одні норми поєдані з іншими без розриву «змістовного ланцюжку», тобто у законі заборонено, перескакування, розрив думки, лексична і змістовна абсурдність. Частини, розділи, глави і статті розташовуються в чіткій послідовності, що забезпечує логічний розвиток теми, перехід від загальних положень до більш конкретних.

За кожною з названих характеристик законодавчого стилю стоять відповідні мовні правила та прийоми. Як зазначає В. Риндюк, ці елементи систематизуються не за рисами законодавчого стилю, а за видами мовних (лексичних) засобів, які складають мовну основу тексту законодавчого акту – слова та словосполучення (терміни), речення, аббревіатури, правові символи [1, с. 121].

Слова та словосполучення є основними одиницями законодавчого тексту. Загальне правило законодавчої техніки передбачає використання у тексті законодавчих актів загальноприйнятих слів і словосполучень, що традиційно використовуються в мові. Водночас, залежно від особливостей слів та словосполучень,

у юридичній літературі описано прийоми їх використання у текстах законодавчих актів.

Вкрай важливою для правової системи є розробка закону про терміни, який повинен вирішити питання: 1) усунення багатозначного тлумачення застосованих у нормативно-правових актах термінів та понять, визначень та дефініцій; 2) точності застосування актів нормативно-правового регулювання відповідно до Конституції та законів України; 3) систематизації нормативно-правових актів, у тому числі законодавства, на основі єдиної юридичної термінології; 4) забезпечення верховенства правового закону в системі нормативно-правових актів та оптимального розподілу функцій нормативно-правового регулювання між органами державної влади; 5) реалізації принципу верховенства права в діяльності державних органів влади та посадових осіб, її наближення до вимог громадянського суспільства; б) доступності правового законодавства, зрозумілості його норм та підвищення суспільної правової свідомості.

Для уніфікації юридичної термінології необхідно, щоб при визначенні в тексті правового закону певного поняття, послідовно вживався один і той самий термін, а при визначенні різних, таких, що не збігаються між собою понять, використовувалися різні терміни. Найбільш поширеною є помилка застосування принципу єдності юридичної термінології, що полягає у вживанні синонімів при визначенні одних і тих же юридичних понять. Зовні така помилка виглядає незначним відхиленням, яке не зачіпає основної смислової відповідності та нібито збагачує стиль мови законодавця. Але необхідно зазначити, що таке уявлення неправильне, оскільки в юридичній мові практично відсутні абсолютні синоніми, а сам факт вживання синонімічних термінів може сформувати враження, що вони нібито мають різне правове значення [5, с. 270].

Терміни правового закону не повинні залишатися довільною сукупністю, вони повинні бути систематизовані в одному

документі. Для надання йому верховенства над іншими нормативно-правовими актами, законодавчий орган може прийняти закон про юридичні терміни. Терміни, внесені до такого закону, будуть об'єктивно та адекватно відображати зв'язки, що існують між юридичними поняттями, узгоджуючи їх, а не перекручуючи. Максимально чітко та небагатослівне визначення термінів у законі дасть можливість їх точного та чіткого розуміння. Крім термінів, такий закон повинен передбачати чітку процедуру позачергового внесення до нього змін та доповнень, оскільки нормативні дефініції вимагають постійного динамічного контролю. Доцільно передбачити у процедурі внесення змін до закону про юридичні терміни обов'язкову наукову експертизу, оскільки зміна визначення терміна буде надавати нового змісту всім нормативно-правовим актам, в яких цей термін вживається. Наявність визначених законом юридичних термінів забезпечить єдність застосування норм законів та інших нормативно-правових актів, реальне верховенство правового закону в їх системі [6, с. 176].

Законодавча техніка, як уже було зазначено вище, складається із декількох підсистем правил, прийомів та засобів, однією із яких є *логічна підсистема*. Як уже було зазначено вище, логічна підсистема законодавчої техніки є інструментом втілення законів логіки мислення людей певної категорії у процесі творення нормативного масиву, тому саме завдяки їй закон, як певний регулятор суспільних відносин, стає зрозумілим адресатам його впливу, а, отже, потенційно він може бути дієвим та досягати мети прийняття. Логічна підсистема законодавчої техніки – це правила та прийоми, пов'язані з особливостями використання при виробленні законодавчих актів законів логіки, а також логічні прийоми, методи побудови законодавчих актів, що мають спеціально-юридичний характер (нормативна побудова, юридична конструкція, галузева типізація та ін.).

Як уже було зазначено вище при виробленні юридичних норм слід дотримувати

тись законів формальної логіки, основними із яких є: закон протиріччя, закон виключеного третього та закон тотожності. Закон протиріччя відображається у твердженні: судження і його заперечення не можуть бути одночасно істинними. При цьому варто звернути увагу, що у твердженнях, що складають протиріччя, має йтись про один і той самий предмет у одному і тому ж значенні. На основі закону протиріччя встановлюється правило, що при прийнятті нових положень законодавчих актів щодо відповідного предмета необхідно вносити зміни у попередні нормативно-правові акти, положення яких спрямовані на регулювання того ж предмету. Недотримання даного правила, матиме наслідком появу колізій у праві та проблем при правозастосуванні. Закон виключення третього передбачає правило про те, що із двох тверджень, що суперечать одне одному, одне є істини. При побудові законодавчих актів даний закон проявляється у тому, що із двох протилежних правових позицій можливим є використання лише однієї. Закон тотожності формулюється так: якщо судження істинне, то воно істинне. Даний закон є основою вимоги однозначності при визначенні змісту понять, термінів, суджень протягом всього тексту нормативного акту або в цілому по всьому законодавству. Досить часто дане правило нехтується у зв'язку із існуванням галузевих потреб законодавства. Такий прийом законодавчої техніки як повторюваність логічної одиниці дозволяє уникнути цього проблемного стану.

Логічна єдність та логічна послідовність є важливими вимогами, що забезпечуються засобами законодавчої техніки. Логічна єдність законодавчого акту передбачає єдиний предмет правового регулювання даного акту, зумовлює єдиний та цілісний характер його функціонального призначення. Визначеність предмета правового регулювання є кращою гарантією логічної єдності, внутрішньої системності нормативно-правового акту, оскільки зумовлює єдиний і цілісний характер його функціонального призначення. Тому ця вимога

забезпечується прийомом законодавчої техніки: один законодавчий акт – один предмет правового регулювання. Вимога логічної послідовності законодавчого акту передбачає вираження всіх правових положень, що містяться в ньому, в визначеній послідовності та взаємозв'язку між собою [7, с. 171]. Для забезпечення цієї вимоги використовують такі прийоми: спочатку формулюють регулятивні положення, а потім – охоронні, спочатку – загальні положення, а потім – спеціальні та винятки та інші; спочатку прості для сприйняття положення, а потім складні; спочатку важливі положення, а потім – другорядні.

Важливою частиною закону є прикінцеві та перехідні положення. Це зумовлено тим, що неможливо одночасно перейти до нового правопорядку, що встановлюється новоприйнятим законом Тому, враховуючи правовідносини, що склалися, слід створити додаткові умови для реалізації положень прийнятого закону. З цією метою законодавець і включає до перехідних положень закону приписи, які врегульовують перехід від правовідносин, що склалися, до нових [8, с. 36]. Перехідні положення поєднують усі правила, що визначають застосування законодавчого акту у часі або щодо закону, який він має змінити собою (старого закону), або ж щодо існуючої ситуації, яка ще не має подібного регламентування. Перехідні положення є тимчасовими. Використання додатків – це прийом законодавчої техніки, який полягає у винесенні в кінець тексту переліку елементів, включення яких до складу самого тексту ускладнило б його читання та розуміння. Якщо в законі слід навести переліки (осіб, органів, робіт тощо), таблиці, графіки, карти, зразки документів, бланків, схем, то вони, як правило, містяться у додатку. Посилання на наявність додатків має міститись безпосередньо у тексті законодавчого акту. Додатки нумеруються послідовно арабськими цифрами; услід за їх назвою йде нагадування, про те, якому положенню закону вони відповідають. Додаток має

таку саму юридичну силу, що й кожна із статей закону. Також частиною структури реквізити законодавчого акту – відповідні «прив'язки» законодавчого акту до місця, часу, суб'єктів тощо, якими є назва закону, дата прийняття, підпис Президента України, реєстраційний номер тощо.

Процедурна підсистема законодавчої техніки є частиною законодавчої техніки та являє собою набір вимог процедурного характеру (в тому числі й нормативно встановлених), виконання яких матиме наслідком втілення в життя законодавчої ідеї, оформленої у процесі законотворення у проект закону, шляхом надання останньому статусу закону. На нашу думку, законодавчий процес у прив'язці його до законодавчої техніки варто розглядати розширено. Загалом з огляду на це ми розглядаємо його як такий, що складається із двох етапів: етапу підготовки проекту як тексту та етапу його імплементації. Вимоги, прийоми та засоби мовної та логічної підсистем законодавчої техніки у більшій мірі використовуються на першому етапі, коли безпосередньо ідея нормативного регулювання втілюється у тексті законопроекту, проте це не означає що другому етапу не притаманне використання всіх можливих елементів законодавчої техніки. Перший етап не має чітко встановлених процедурних правил, таким чином кожна зацікавлена особа сама обирає процедуру, по якій буде створюватись проект [9, с. 31]. Етап імплементації навпаки є чітко нормативно врегульованим, зокрема, у Конституції України та у Регламенті Верховної ради України. Даний етап має певний порядок, що також можна поділити на підетапи: внесення законопроекту на розгляд Верховної Ради України у порядку реалізації права законодавчої ініціативи, попередній розгляд законопроекту в комітетах Верховної Ради, розгляд і прийняття законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради, підписання й оприлюднення закону.

Процедурна підсистема законодавчої техніки є частиною законодавчої техніки та являє собою набір вимог, що стосуються процесу прийняття та введення

в дію законів України [10, с. 153]. Загалом процедурна підсистема охоплює не тільки законодавчий процес, а і процес розробки проектів законів. Дана підсистема є важливою частиною законодавчої техніки, оскільки недотримання її правил, які здебільшого закріплені нормативно, призводить до неприйняття закону, що спричиняє недосягнення мети нормативного регулювання суспільних відносин, особливо, коли це необхідно.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку

Функціональне призначення законодавчої техніки обумовлюється її систематичним і планомірним впливом на законодавчу діяльність, коли за допомогою юридичної техніки вдається юридично коректно і детально формувати нормативне «полотно» майбутнього закону, не допускати і виправляти законодавчі помилки, впливом на правозастосовну діяльність, що сприяє правильному розумінню законів і правових норм, правильному їх застосуванню як основи для видання підзаконних актів, для здійснення юридичних дій, для забезпечення правового захисту громадян і юридичних осіб; забезпеченням міжнародного обміну інформацією з метою зближення національних законодавств; забезпеченням наукової основи правотворчості і правозастосування.

В якості елементів законодавчої техніки виокремлено пізнавальну, нормативну структурування закону, мову закону, сти-

лістику, засоби документального оформлення законопроекту, дотримання процедурних правил підготовки законопроекту, дотримання процедурних правил підготовки законопроекту.

Характерними особливостями законодавчого стилю є офіційність, документарність, відсутність емоційного забарвлення, стандартність, стереотипність, формалізація, зрозумілість, точність, стислість, економичність, логічна послідовність.

Законодавча техніка складається із декількох підсистем, правил, прийомів та засобів, однією із яких логічна підсистема. Логічна підсистема законодавчої техніки є інструментом втілення законів логіки мислення людей певної категорії у процесі творення нормативного масиву, тому саме завдяки їй закон, як певний регулятор суспільних відносин стає адресатам його впливу, а, отже, потенційно він може бути дієвим та досягати мети прийняття.

Процедурна підсистема законодавчої техніки є її частиною та являє собою набір вимог, що стосується процесу прийняття та введення в дію законів України. Загалом процедурна підсистема охоплює не тільки законодавчий процес, а і процес розробки проектів законів. Дана підсистема є важливою системою законодавчої техніки, оскільки недотримання її правил, які здебільшого закріплені нормативно, призводить до неприйняття закону, що не забезпечує досягнення мети нормативного регулювання суспільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Риндюк В.І. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика: Монографія / Відп. ред. Ющик О.І. К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. – 272 с.
2. До питання мови юридичного закону та її вплив на правову культуру суспільства // А.І. Паньков, С.П. Кравченко // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. Одеської державної академії. Одеса, 1998. 115 с.
3. Земельний Кодекс України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 3-4, ст. 27) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
4. Цивільний Кодекс України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
5. Косович В.М. Удосконалення нормативно-правових актів України: техніко-технологічні аспекти: монографія, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. 566 с.

6. Мельник А.А. Термінологія правового закону – важливий аспект законодавчого регулювання. Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тез. доп. учасн. III Міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2017. С. 174–177.

7. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.info-prensa.com/artikle-1099.html>

8. Демків Р. Якість закону – необхідна умова дії норм права // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2017. № 1. С. 34–40.

9. Теплюк М.О. Введення закону в дію: теоретико-правові проблеми законодавчого регулювання: автореф. дис. д-ра. юрид. наук: 12.00.01. К., 2014. 40 с.

10. Снігур І.Й. Типові помилки розробників законопроектів / І.Й. Снігур // Держава і право. – 2009. – Вип. 46. – С. 150–155.

REFERENCES:

1. Ryndiuk, V.I (2012). Problemy zakonodavchoi tekhniki v Ukraini: teoriia ta praktyka [Problemy zakonativnoi tekhniki v Ukraini: teoriia ta praktyka]. (Yushchuk, O.I. Eds.). K.: Vyd-vo «Iurydychna dumka» [in Ukrainian].

2. Pankov, A.I., & Kravchenko, S.P. (1998). Do pytannia movy yurydychnoho zakonu ta yii vplyv na pravovu kulturu suspilstva [To the Question of the Language of Legal Law and Its Influence on the Legal Culture of Society]. *Aktualni problemy derzhavy i prava: Zb. nauk. pr. Odeskoi derzhavnoi akademii*. Odesa. [in Ukrainian].

3. Zemelnyi Kodeks Ukrainy (2002). [Land Code of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR) – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 3–4, p. 27. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> [in Ukrainian].

4. Tsyvilnyi Kodeks Ukrainy. (2003). [Civil Code of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR) – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR)*, 40–44, p. 356. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].

5. Kosovych, V.M. (2015). *Udoskonalennia normatyvno-pravovykh aktiv Ukrainy: tekhniko-tekhnologichni aspekty [Improvement of normative legal acts of Ukraine: technical and technological aspects]*. Lviv. nats. un-t im. I. Franka. Lviv : Vyd-vo Lvivskoi politekhniki, 2015. 566 s. [in Ukrainian].

6. Melnyk, A.A. (2017). Terminolohiia pravovoho zakonu – vazhlyvyi aspekt zakonodavchoho rehuliuвання [Terminology of Legal Law – Important Aspect of Legislative Regulation]. *Problemy zakonodavchoho rehuliuвання poriadku rozrobky ta pryiniattia normatyvno-pravovykh aktiv: tez. dop. uchasn. III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Kharkiv, 2017. S. 174–177. [in Ukrainian].

7. Butkevych, V. Yakist zakonu i pytannia efektyvnosti zastosuvannia rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny sudamy Ukrainy ["Quality of Law and Issues of Efficiency of Application of Decisions of the European Court of Human Rights by the Courts of Ukraine"]. Retrieved from: <http://www.info-prensa.com/artikle-1099.html>. [in Ukrainian].

8. Demkiv, R. (2017). Yakist zakonu – neobkhidna umova dii norm prava [Quality of the law is a necessary condition for the action of the norms of law]. *Naukovyi vis-nyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia yurydychna*. 1. S. 34–40. [in Ukrainian].

9. Tepluk, M.O. (2014). Vvedennia zakonu v diu: teoretyko-pravovi problemy zakonodavchoho rehuliuвання [Introduction of the Law into Action: Theoretical and Legal Problems of Legislative Regulation]. *Extended abstract of doctor's thesis*. K., 2014. 40 s. [in Ukrainian].

10. Snihur, I.I. (2009). Typovi pomylyky rozrobnykiv [Typical mistakes of developers of draft laws]. *Derzhava i pravo*, 46. S. 150–155. [in Ukrainian].

УДК 342.9:35.007(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.03>

ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ ЯК ІДЕЙНА ОСНОВА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Кравченко Михайло Георгійович,

доктор юридичних наук, старший дослідник,
професор кафедри теоретичної юриспруденції,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана,
викладач ПВНЗ «Фінансово-правовий коледж»,
ORCID ID: 0000-0002-3909-4599

Стаття присвячена дослідженню впливу людиноцентричної ідеології на функціонування Української держави за доби цифрової трансформації.

Дослідження базується на аналізі законодавства України, а також вітчизняної та зарубіжної спеціальної літератури, присвяченої функціонуванню держави за доби цифрової трансформації.

Методологічною основою дослідження були порівняльно-правовий, системний методи та аксіологічний підхід до таких соціально-правових цінностей, як людина, її права, свободи за доби цифрової трансформації. Їхнє застосування дало змогу з'ясувати значення людиноцентризької ідеології для функціонування Української держави за доби цифрової трансформації.

Проведене дослідження дає змогу констатувати, що існує принаймні три базових умови, поєднання яких дає змогу говорити про реальний людиноцентризм в межах конкретної держави. По-перше, це верховенство права, яке полягає у визнанні людини, її гідності, належній їй прав та свобод найвищою соціальною цінністю, яка обумовлює обов'язок держави служіння кожній людині. По-друге, правова держава, мета функціонування якої полягає у найповнішому гарантуванні та забезпеченні прав і свобод кожної людини. По-третє, реальне щоденне служіння правової держави, кожного публічного службовця людині через утвердження забезпечення її прав та свобод. Лише при одночасному поєднанні всіх цих умов можна говорити про реальний людиноцентризм у державі.

Цифрова трансформація є об'єктивним та триваючим процесом, який глибинно впливає на суспільство та кожну окрему людину. Наразі важко однозначно оцінити його вплив на правоутворення, права та свободи людини. З одного боку, цифрова трансформація надає нові можливості для комунікації влади та приватних осіб, а також інституції громадянського суспільства з приводу формування змісту законів та підзаконних нормативно-правових актів. З іншого боку, цифрова трансформація є чинником, який негативно впливає на право на конфіденційність, а також може нести загрозу функціонуванню суспільства в цілому через такі явища як кібератаки, дезінформація, маніпулювання суспільної свідомістю через інтернет ресурси.

Ключові слова: цифрова трансформація, верховенство права, правова держава, людиноцентризм, Україна, Німеччина.

Kravchenko Mykhailo. People-centrism as the ideological basis of the functioning of Ukraine in the age of digital transformation

The article is devoted to the study of the impact of human-centric ideology on the functioning of the Ukrainian state in the age of digital transformation.

The study is based on the analysis of the legislation of Ukraine, as well as domestic and foreign special literature devoted to the functioning of the state in the age of digital transformation.

The methodological basis of the research was comparative legal, systemic methods and an axiological approach to such social and legal values as: man, his rights, freedoms in

the age of digital transformation. Their application made it possible to find out the importance of human-centered ideology for the functioning of the Ukrainian state in the era of digital transformation.

The conducted research makes it possible to state that there are at least three basic conditions of combination, which make it possible to talk about real people-centrism within the boundaries of a specific state. First, it is the supremacy of law, which consists in recognizing a person, his dignity, his rights and freedoms as the highest social value, which conditions the duty of the state to serve every person. Secondly, the rule of law is the goal of functioning, which consists in the most complete guarantee and provision of the rights and freedoms of every person. Thirdly, the real daily service of the rule of law, of every public servant to a person through the affirmation of ensuring his rights and freedoms. Only with the simultaneous combination of all these conditions can we talk about real people-centeredness in the state.

Digital transformation is an objective and ongoing process that deeply affects society and every individual. Currently, it is difficult to clearly assess its impact on law-making, human rights and freedoms. On the one hand, digital transformation provides new opportunities for communication between authorities and private individuals, as well as institutions of civil society regarding the formation of the content of laws and bylaws. On the other hand, digital transformation is a factor that negatively affects the right to privacy, and can also threaten the functioning of society as a whole due to such phenomena as cyber attacks, disinformation, manipulation of public consciousness through Internet resources.

Key words: *digital transformation, rule of law, rule of law, people-centeredness, Ukraine, Germany.*

Постановка проблеми. Цифрова трансформація суспільства на сьогодні стала всеохоплюючим процесом. Вона виходить далеко за межі приватної практики, коли цифрові технології використовуються як зручний та ефективний інструмент для накопичення, зберігання та передачі інформації. Сьогодні цифрові технології охоплюють усі сфери життя суспільства, а цифрова трансформація стала очевидним, необхідним кроком, який має зробити кожне цивілізоване суспільство.

Цифрова трансформація суспільства породила багато запитань, а саме, як вона впливає на кожну окрему людину, на реалізацію належних їй прав, свобод та законних інтересів? Чи буде цифрова трансформація суспільства загрозою для приватного життя кожної людини, для тієї сфери приватної автономії, яка охороняє таємницю приватного та сімейного життя? Якою має бути позиція держави у цьому контексті, на що має бути спрямовані її зусилля, як вона має захищати людину від втручання у її приватне життя, її приватну автономію від втручання цифрових технологій? У пошуках відповідей на ці та інші запитання ми хотіли б звернутися до компаративно-правового аналізу досвіду

України та Німеччини, а зокрема у частині визначення ідейної основи функціонування Української держави за доби цифрової трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана тематика є об'єктом наукового інтересу як вітчизняних спеціалістів [1, 2, 3 та ін.], так і німецьких колег [4, 5 та ін.]. Аналіз вказаних досліджень дає змогу через порівняння вітчизняного та закордонного досвіду краще зрозуміти цілі та завдання функціонування держави за доби цифрової трансформації.

Мета статті. Аналіз людиноцентризму як ідейної основи функціонування України за доби цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз ми пропонуємо почати з констатації того, що у фаховій літературі можна зустріти значну кількість наукових поглядів з приводу змісту людиноцентризму; тих вимог, які він висуває до держави [1, с. 120; 2, с. 32; 3, с. 281 та ін.].

Висловлюючи власну позицію з приводу концепції людиноцентризму та її значення для функціонування Української держави хотілося б відзначити те, що вона змушує не лише бачити у кожній людині унікальну особистість, яка володіє правом на повагу

до своєї гідності, а також має невід'ємні права та свободи. Людиноцентризм вибудовує особливі відносини між людиною і державою, сутність яких полягає у «служінні» останньої кожній людині. З огляду на це абсолютно справедливою є позиція В. Б. Аверьянова, який зазначив: «Ідеологія людиноцентризму, або «людино-орієнтована» ідеологія, є ідеологією, відповідно до якої держава має «слугувати» інтересам громадян, тобто діяти заради і в ім'я приватних осіб через усебічне забезпечення пріоритету їх прав, свобод та інтересів у публічній сфері» [6, с. 14]. Інакше кажучи, людиноцентризм можливий лише у державі, яка спрямовує усі свої зусилля на утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Варто звернути увагу на те, що ця концепція не є лише теоретичною конструкцією, а має відповідне підґрунтя як на рівні Основного Закону України, а зокрема, ч. 2 ст. 3 Конституції України [7]. Отже, Основний Закон України визначив однозначний пріоритет для Української держави – це утвердження і забезпечення прав і свобод кожної людини.

На наш погляд, існує принаймні три базових умови, поєднання яких дає змогу говорити про реальний людиноцентризм в межах конкретної держави: верховенство права, правова держава, реальне щоденне служіння правової держави кожній приватній особі.

Пропонуємо детальніше зупинитися на кожному із згаданих компонентів людиноцентризму. Згідно з ч. 1 ст. 8 Конституції України: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [7]. Конституційний Суд України з цього приводу зазначив наступне: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією

з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [8]. Безумовно, важливе значення для розуміння принципу верховенства права має законодавство України. Так, згідно з ч. 1 ст. 6 КАС України: «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [9].

Роблячи певний проміжний висновок, маємо відзначити те, що принцип верховенства права є фундаментальною ідеєю, згідно з якою людина, її права і свободи, законні інтереси є найвищою соціальною цінністю, визначають спрямованість та зміст діяльності будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх виборних та посадових осіб. З огляду на це ми цілковито підтримуємо наукову позицію Р.С. Мельника, який зазначає, що з практичної точки зору принцип верховенства права означає підпорядкування діяльності усіх суб'єктів публічної влади потребам реалізації та захисту прав людини, утвердження їх пріоритету перед усіма іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави [10, с. 86]. Отже, верховенство права є там, де права людини дотримуються та поважаються. Воно відсутнє там, де права людини зневажаються та порушуються.

Ми переконані у тому, що верховенство права, реальний людиноцентризм можливий лише у правовій державі. Аналізуючи вітчизняну юридичну літературу, ми можемо зустріти велику кількість дефініцій «правової держави».

На наше переконання важливе значення для розуміння сутності цієї категорії має позиція Конституційного Суду України. Так, у своєму рішенні Суд зазначив:

«... Україна як правова держава має своїм пріоритетом гарантування прав і свобод людини і громадянина. З цією метою держава зобов'язана запроваджувати юридичне регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, необхідним для забезпечення реалізації прав і свобод кожної особи та їх ефективного поновлення» [11].

Аналіз актів Конституційного Суду України, вироблених на рівні юридичної літератури підходів до розуміння правової держави, свідчить про те, що такої держави немає там, де відсутнє верховенство права, де людина, її гідність, права та свободи нехтуються або знаходяться на периферії уваги суспільства та держави. Отже, саме рівень реального утвердження і забезпечення прав і свобод людини державою є критерієм оцінки її правового характеру. Якщо права і свободи забезпечуються лише «на папері», то про реалізацію ідеї правової держави на практиці вести мову немає підстав [12, с. 13]. У цій частині ми цілковито погоджуємося із науковою позицією Р.С. Мельника, який зазначає: «Як відомо, посадам судді, прокурора, державним службовцям притаманна спільна риса – вони реалізують демократичну, соціальну та правову державу. Така організована на основі Конституції держава існує не на папері, на якому вона і всі інші закони написані. Вона існує тільки тоді, коли мільйони разів і щодня виконуються її гарантії, а державні службовці забезпечують її функціонування» [13, с. 37].

У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі багато уваги присвячено дослідженню змісту прав людини, виникнення та розвитку яких пов'язаний із цифровою трансформацією суспільства. Ми б хотіли зупинитися на тих правах, які хоча й згадуються у наукових джерелах, однак мало уваги приділяється роз'ясненню їхнього змісту.

Право на забезпечення конфіденційності у сфері використання цифрових технологій передбачає реальну можливість приватної особи контролювати викорис-

тання інформації щодо неї, яка розміщена в інформаційних цифрових ресурсах. Таким чином, ніхто не має права оприлюднювати персональні дані людини, інформацію про стан її здоров'я, інформацією про участь у судочинстві та інших державних процедурах без дозволу приватної особи.

Це право людини є продовженням права на конфіденційність у широкому сенсі. У Німеччині, як й в усіх демократичних країнах, право на конфіденційність охороняє таку загальноновизнану цінність як приватне життя. На думку німецьких дослідників, приватне життя – це не публічна сфера, в якій людина не зазнає зовнішнього впливу та реалізує гарантовану Основним Законом право на вільний розвиток своєї особистості [14, с. 54]. Це право будь-якої людини не може бути свавільно обмежена або зазнавати безпідставно втручання у його реалізацію. Таке втручання можливе лише з метою захисту суспільного інтересу у межах й у порядку, визначеному законодавством.

Варто відзначити те, що у Німеччині право на конфіденційність виконує оборонну функцію. Тобто воно захищає приватну особу від втручання у її приватне життя як з боку держави, так і з боку будь-яких інших суб'єктів права.

Право на конфіденційність має багато вимірів. Воно включає, насамперед, право на таємницю особистого та сімейного життя; право на нерозповсюдження конфіденційних даних, які стали відомі органам державної влади чи іншим приватним особам; право на недоторканність листування та будь-якої кореспонденції, яке включає: таємницю телефонних розмов, поштового та електронного листування, смс, електронних повідомлень та ін.; недоторканність житла, яке виключає можливість безпідставного та незаконного обшуку.

З розвитком цифрових технологій важливою складовою права на конфіденційність стало саме право на конфіденційність у сфері використання цифрових технологій. Як справедливо зазначають німецькі колеги, цифрові технології призвели до

втрата приватності та конфіденційності життя приватних осіб [14, с. 54]. У цій частині йдеться про цифрові сервіси, які обов'язково використовують ідентифікацію приватної особи; цифрові розрахунки; сервіси Smart Сіті; електронний підпис на електронних документах; сканування обличчя як засіб ідентифікації; life scan, який відслідковує маршрут пересування приватних осіб; інтернет спостереження; аналіз соцмереж; моніторинг електронної пошти; веб-камери, які використовуються як засоби спостереження за приватною особою тощо. Це призводить до того, що людина втрачає приватність, стає об'єктом постійного та всебічного спостереження. Отже, вироблення механізмів забезпечення конфіденційності у сфері використання цифрових технологій стає важливим завданням держави та суспільства в цілому.

Крім того, право на конфіденційність у сфері використання цифрових технологій також передбачає право на власне зображення, яке передбачає те, що ніхто не має розміщувати в мережі інтернет, соціальних мережах світлина із зображенням фізичної особи якщо вона проти цього. Те саме стосується права на власне слово. Інакше кажучи, ніхто не має права розповсюджувати в мережі інтернет, соціальних мережах аудіо чи відеозапис розмови із фізичною особою, якщо вона проти цього. Така позиція цілком логічна для німецької юридичної науки, адже вказані права є продовженням права людської гідності, яка перебуває під абсолютним захистом у Німеччині [14, с. 62].

Право на забезпечення конфіденційності у сфері використання цифрових технологій знаходить свого продовження у праві на інформаційне самовизначення. Як зазначено у рішенні Федерального Конституційного Суду Німеччини у справі про перепис (BVerfGE 65, 1 – Volkszählung): «Кожен має право на інформаційне самовизначення, яке передбачає змогу визначити спосіб використання інформації відносно себе. Обмеження цього права можливе лише у випадку захисту суспіль-

них інтересів» [4]. Таким чином, право на інформаційне самовизначення гарантує кожному можливість визначити межі розповсюдження інформації щодо себе, визначити випадки та порядок її використання.

Право на забуття (right to be forgotten). Це право також є породженням доби цифрової трансформації. Воно передбачає можливість вимоги приватної особи щодо видалення з інтернет-ресурсів чи інших інформаційних ресурсів інформації про себе. Ця інформація може бути як застарілою, неактуальною, так й надлишковою, тобто такою, яку приватна особа вважає конфіденційною або не загальновідомою [5, р. 67].

Водночас цифрова трансформація породжує низку загроз для прав людини. Насамперед, йдеться про порушення права на конфіденційність через відеоспостереження; програми-шпигуни; оприлюднення конфіденційної інформації про приватну особу тощо. Крім того, можуть бути загрози не для конкретної приватної особи, а для суспільства в цілому. Йдеться про кібератаки на банківську систему, систему енергопостачання, транспортну систему, мобільний зв'язок, інші системи комунікацій, функціонування яких пов'язане із інформаційними технологіями. Держава як гарант прав людини має робити усе, аби адекватно відреагувати на ці загрози. Звичайно, ця реакція не має бути суто юридичною. Вона також передбачає технічні заходи, які мають робити кваліфіковані спеціалісти у сфері цифрових технологій. Однак, первинним є нормативне регулювання, яке має встановити межі гарантування прав людини, межі втручання держави та приватних осіб у їхню реалізацію, а також інструменти їхнього захисту та відновлення у разі порушення.

З огляду на вищенаведене, виникає запитання, чи цифрова трансформація це благо чи загроза, насамперед, для людини, її прав та свобод? Однозначної відповіді на нього наразі немає. Розмірковуючи над сутністю цього запитання,

хотілося б звернути увагу на досить влучну думку М. Кнауффа, який зазначив: «Основні права завжди розвивалися у відповідь на їхнє фактичне обмеження» [15, s. 122]. Отже, цифрова трансформація може бути оцінена як чинник, який впливає на права людини тільки з огляду на практику. Лише аналізуючи конкретні життєві ситуації, конфлікти, які виникають в сфері перетину цифрових технологій та прав людини, ми можемо скласти обґрунтоване уявлення про те, чи є цифрова трансформація позитивним або негативним чинником, який впливає на права людини. Існуючий на сьогодні досвід свідчить про те, що цифрова трансформація може стати загрозою для реалізації права на конфіденційність або на цифрову безпечність приватного життя. Водночас ми маємо пам'ятати про те, що цифрова трансформація не досягла свого остаточного розвитку. Таким чином, в майбутньому можуть з'явитися нові загрози правам та свободам людини з боку цифрових технологій, які будуть вимагати адекватної реакції суспільства та держави.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку:

1. На наш погляд, існує принаймні три базових умови, поєднання яких дає змогу говорити про реальний людиноцентризм в межах конкретної держави. По-перше,

це верховенство права, яке полягає у визнанні людини, її гідності, належній їй прав та свобод найвищою соціальною цінністю, яка обумовлює обов'язок держави служіння кожній людині. По-друге, правова держава, мета функціонування якої полягає у найповнішому гарантуванні та забезпеченні прав і свобод кожної людини. По-третє, реальне щоденне служіння правової держави, кожного публічного службовця людині через утвердження забезпечення її прав та свобод. Лише при одночасному поєднанні всіх цих умов можна говорити про реальний людиноцентризм у державі.

2. Цифрова трансформація є об'єктивним та триваючим процесом, який глибинно впливає на суспільство та кожну окрему людину. Наразі важко однозначно оцінити його вплив на правоутворення, права та свободи людини. З одного боку, цифрова трансформація надає нові можливості для комунікації влади та приватних осіб, а також інституції громадянського суспільства з приводу формування змісту законів та підзаконних нормативно-правових актів. З іншого боку, цифрова трансформація є чинником, який негативно впливає на право на конфіденційність, а також може нести загрозу функціонування суспільства в цілому через такі явища як кібератаки, дезінформація, маніпулювання суспільної свідомістю через інтернет ресурси.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юровська В. В. Людиноцентристська концепція адміністративно-правової доктрини: філософський аспект нової ідеології адміністративного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 41. Т. 3. С. 96–102.
2. Пархоменко Н.М. Людиноцентризм як сутність діяльності держави. Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. Випуск 8. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 31–35.
3. Тарахонич Т.І. Людиноцентризм у праві та правовому регулюванні: реалії сьогодення. Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. Випуск 8. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 281–284.
4. BVerfGE 65, 1 – Volkszählung. URL: <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv065001.html> (дата звернення: 14.10.2023).
5. Pere Simon Castellano. The Right to Be Forgotten Under European Law: A Constitutional Debate. *Lex Electronica*, Vol. 16, n°1 (Hiver/Winter 2012). P. 7–30.
6. Авер'янов В. Б. Оновлення української адміністративно-правової доктрини на основі принципу верховенства права. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 3. С. 9–14.

7. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>(дата звернення: 14.10.2023).
9. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20210411#Text> (дата звернення: 14.10.2023).
10. Мельник Р. С. Загальне адміністративне право в питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 308 с.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Глушченка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19?fbclid=IwAR3sETmoRqf4R7X9Rn_H2G0VbI2O4A9iLCSj5arRgUwfxQnUDaQ0i7MVYok#Text (дата звернення: 14.10.2023).
12. Кравченко М.Г. Економічна функція України як інструмент виконання завдань правової держави. Журнал східноєвропейського права. 2022. № 105. С. 10–15. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/kravchenko_105.pdf(дата звернення: 14. 10.2023).
13. Біла книга з реформування української юридичної освіти (за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Європеїзація української юридичної освіти: німецько-український досвід» / Київ, 21 і 22 листопада 2014 ; Федеральне міністерство освіти і науки Федеративної Республіки Німеччина ; Університет імені Георга Августа м. Геттінгена, юридичний факультет ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, юридичний факультет ; Центр німецького права ; Німецько-український правознавчий діалог / Упорядники: Роман Мельник, Олена Шаблій, Бернгард Шлоер. – Київ : Корпорація «Науковий парк Київський університет імені Тараса Шевченка» ; Панов, 2015. 360 с.
14. Гідність людини. Що ми розуміємо під «гідністю», «людиною» та «людською гідністю»? Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України: матеріали міжнародного наук.-практ. семінару. Київ, 2016. 212 с.
15. Schöbener B., Knauff M. Allgemeine Staatslehre. 5. Auflage. Verlag C.H. Beck, München. 2023. 389 s.

REFERENCES:

1. Yurovs'ka, V.V. (2016). Lyudynotsentryst-s'ka kontseptsiya administratyvno-pravovoyi doktryny: filosofs'ky aspekt novoyi ideolohiyi administratyvnoho prava. [People-centered concept of administrative-legal doctrine: philosophical aspect of the new ideology of administrative law]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya «Pravo»*. 41. Т. 3. P. 96–102 [in Ukrainian].
2. Parkhomenko, N.M. (2017). Lyudynotsentryzm yak sutnist' diyal'nosti derzhavy. [People-centeredness as the essence of state activity]. *Al'manakh prava. Lyudynotsentryzm u pravi: teoretyko-prykladni zasady*, 8. К. : Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrayiny. P. 31–35. [in Ukrainian].
3. Tarakhonch, T.I. (2017). Lyudynotsentryzm u pravi ta pravovomu rehulyuvanni: realiyi s'ohodennya[People-centeredness in law and legal regulation: today's realities]. *Al'manakh prava. Lyudynotsentryzm u pravi: teoretyko-prykladni zasady*, 8. К. : Instytut derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrayiny. P. 281–284. [in Ukrainian].
4. BVerfGE 65, 1 – Volkszählung. Retrieved October 14, 2023 from <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv065001.html> [in German].

5. Pere Simon Castellano (2012). The Right to Be Forgotten Under European Law: A Constitutional Debate. *Lex Electronica*, Vol. 16, n°1 (Hiver/Winter). P. 7–30. [in English].

6. Averyanov, V.B. (2008). Onovlennia ukrainskoi administratyvno-pravovoi doktryny na zasadakh verkhovenstva prava [Update of the Ukrainian administrative legal doctrine based on the principle of the rule of law]. *Chasopis Kii'vs'kogo univrsitetu prava*, 3. P. 9–14. [in Ukrainian].

7. Konstytutsiia Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [Constitution of Ukraine from June 28 1996, 254-к/96-ВР] (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*. 30. P. 141. [in Ukrainian].

8. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiynym podannym Verkhovnoho Sudu Ukrayiny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) polozhen' statti 69 Kryminal'noho kodeksu Ukrayiny (sprava pro pryznachennya sudom bil'sh m'yakoho pokarannya)(2004) Retrieved October 14, 2023 from <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>[in Ukrainian].

9. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny (2005) [Code of Administrative Procedure of Ukraine Retrieved October 14, 2023]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20210411#Text> [in Ukrainian].

10. Melnyk, R.S. (2018). Zahal'ne administratyvne pravo v pytannyakh i vidpovidnyakh [General administrative law in questions and answers]. Kyiv: Yurinkom Inter, 308 [in Ukrainian].

11. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiynoyu skarhoyu Hlushchenka Viktora Mykolayovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) polozhen' chastyny druhoyi statti 392 Kryminal'noho protsesual'noho kodeksu Ukrayiny Retrieved October 14, 2023 from (2019). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-19?fbclid=IwAR3sETmoRqf4R7X9Rn_H2G0Vbl2O4A9iLCSj5arRgUwfXQnUDaQ0i7MVYok#Text[in Ukrainian].

12. Kravchenko, M.H. (2022). Ekonomichna funktsiya Ukrayiny yak instrument vykonannya zavdan' pravovoyi derzhavy [The economic function of Ukraine as a tool for fulfilling the tasks of the legal state]. *Zhurnal skhidnoyevropeys'koho prava*, 105. C. 10–15. [in Ukrainian].

13. Bila knyha z reformuvannya ukrayins'koyi yurydychnoyi osvity [White Paper on Reforming Ukrainian Legal Education] (za materialamy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Yevropeyzatsiya ukrayins'koyi yurydychnoyi osvity: nimets'ko-ukrayins'kyy dosvid» (2015)/ Kyiv, 21 i 22 lystopada 2014 ; Federal'ne ministerstvo osvity i nauky Federatyvnoyi Respubliki Nimechchyna ; Universytet imeni Georga Avgusta m. Gettingena, yurydychnyy fakul'tet ; Kyyivs'kyy natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka, yurydychnyy fakul'tet ; Tsentr nimets'koho prava ; Nimets'ko-ukrayins'kyy pravoznavchyy dialoh / Uporyadnyky: Roman Mel'nyk, Olena Shabliy, Bernhard Shloer. – Kyiv : Korporatsiya «Naukovyy park Kyyivs'kyy universytet imeni Tarasa Shevchenka» ; Panov, 360 p. [in Ukrainian].

14. Hidnist' lyudyny. Shcho my rozumiyemo pid «hidnistyu», «lyudynoyu» ta «lyuds'koyu hidnistyu»? Lyuds'ka hidnist' u pravi Nimechchyny, Pol'shchi ta Ukrayiny (2016). [Human dignity. What do we mean by 'dignity', 'human being' and 'human dignity'? Human Dignity in the Law of Germany, Poland and Ukraine]. *Materialy mizhnarodnoho nauk.-prakt. seminaru*. Kyiv. 212 s. [in Ukrainian].

15. Schöbener, B., & Knauff, M. (2023) *Allgemeine Staatslehre*. 5. Auflage. Verlag C.H. Beck, München. 389 s. [in German].

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.04>**ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ РЕАЛЬНОГО ТА ПОТЕНЦІЙНОГО
КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ У ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ****Чернишова Валерія Юріївна,**

доктор філософії в галузі права,
заступник директора з перспективного розвитку
Приватного вищого навчального закладу
«Фінансово-правовий коледж»
ORCID ID: 0000-0002-6974-1021

Статтю присвячено дослідженню доктринальних та нормативних підходів до визначення конфлікту інтересів у діяльності публічних суб'єктів. Особливу увагу присвячено аналізу наявних дефініційних категорій, таких як «реальний конфлікт інтересів» та «потенційний конфлікт інтересів», а також їх співвідношення із поняттям «приватний інтерес». Наведено міжнародні передумови важливості дослідження та виявлення недоліків у нормативному регулюванні конфлікту інтересів.

Наведені у статті приклади наукових підходів до визначення конфлікту інтересів дозволяють зробити висновки про їх узгодженість, що свідчить про наявність оптимального доктринального підґрунтя для подальшого вдосконалення законодавства. Також у роботі було охарактеризовано та проаналізовано зміст та ознаки наведених понять, визначено, що декларативний характер визначень не відповідає сучасним потребам у розрізі реалізації антикорупційної політики держави. Було з'ясовано, що законодавець застосовує дуалістичний підхід до визначення приватного інтересу, який є, з одного боку, ознакою наявності конфлікту інтересів, а з іншого – його безпосередньою складовою (як реального, так і потенційного).

Досліджено, що фіксування наявності конфлікту інтересів у діяльності публічних службовців є основою кваліфікації правопорушень та встановлення балансу публічно-приватних інтересів у державі, як однієї з цілей адміністративного права. На підтвердження цього наведені приклади адміністративної відповідальності за адміністративні правопорушення, які містять суб'єктивні та об'єктивні ознаки наявності конфлікту інтересів. Особливо з'ясовано, що відсутність чіткого прямого передбачення у чинних нормативно-правових актах наявності конфлікту інтересів в діяннях публічних службовців, провокує правові ситуації, в результаті яких будуть мати місце ознаки реального чи потенційного конфлікту інтересів.

Зроблено висновок, що поточне нормативно-правове регулювання потребує ґрунтовного та глибокого доопрацювання в частині визначення елементів конфлікту інтересів. Особливо варто приділити увагу також розширенню та ідентифікації ознак конфлікту інтересів для правильної кваліфікації правопорушень.

Ключові слова: корупція, конфлікт інтересів, корупційні правопорушення, публічна служба, публічний службовець, суб'єкт владних повноважень, відповідальність за корупційні правопорушення, дискреційні повноваження, адміністративна відповідальність.

Chernyshova Valeriia. Problems of determining real and potential conflicts of interest in the activities of public service entities

The article is devoted to the study of doctrinal and normative approaches to determining the conflict of interests in the activities of public entities. Particular attention is paid to the analysis of existing definitional categories, such as «real conflict of interest» and «potential conflict of interest», as well as their connection with the concept of «private interest». The international

prerequisites for the importance of research and identification of shortcomings in the regulatory regulation of conflicts of interest are given.

The examples of scientific approaches to determining the conflict of interests presented in the article allow us to draw conclusions about their consistency, which indicates the existence of an optimal doctrinal basis for further improvement of the legislation. The work also characterized and analyzed the content and signs of the given concepts, it was determined that the declarative nature of the definitions does not meet the modern needs in terms of the implementation of the anti-corruption policy of the state. It was found that the legislator applies a dualistic approach to the definition of private interest, which is, on the one hand, a sign of the presence of a conflict of interests, and on the other hand, a direct component of it (both real and potential).

It has been investigated that recording the presence of a conflict of interests in the activities of public officials is the basis for qualifying offenses and establishing a balance of public and private interests in the state, as one of the goals of administrative law. In support of this, examples of administrative responsibility for administrative offenses are given, which contain subjective and objective signs of the presence of a conflict of interests. It was found out that the absence of a clear direct provision in the current regulatory legal acts of the existence of a conflict of interest in the actions of public officials provokes legal situations, because of which there will be signs of a real or potential conflict of interest.

It was concluded that the current legal regulation needs a thorough and in-depth revision in terms of defining the elements of conflict of interests. Separate attention should also be paid to the expansion and identification of signs of a conflict of interest for the correct qualification of offenses.

Key words: *corruption, conflict of interest, corruption offences, public service, public servant, subject of authority, responsibility for corruption offences, discretionary powers, administrative responsibility.*

Актуальність обраної тематики.

Покладені на публічну службу надії посилюють її роль у побудові та функціонуванні правової держави. Події, що відбуваються в Україні сьогодні додатково привертають увагу громадськості до результатів реалізації суб'єктами владних повноважень покладених на них завдань та функцій, а корупційна складова їх діяльності залишається центром уваги не лише уповноважених органів.

Конфлікт інтересів у контексті корупційних правопорушень займає вагомe місце з огляду на суспільні особливості, історичні негативні радянські традиції формування корпусу державних службовців, відсутність дієвих механізмів контролю та притягнення до відповідальності за вчинення правопорушень під впливом реального та потенційного конфліктів інтересів. Чимало суб'єктивних факторів сприяли розвитку такої суспільної позиції, за якою конфлікт інтересів вважався соціальною нормою та перевагою у діяльності публічного службовця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Враховуючи активізацію діяльності антикорупційних органів у державі та виникнення ситуацій, за яких суб'єкти владних повноважень провокують та вчиняють корупційні правопорушення в умовах воєнного часу, питання конфлікту інтересів в межах діяльності публічної служби було і залишається предметом досліджень таких вчених, як А. І. Берлач, Т. Бодун, К. Бугайчук, Т. Василевська, А. Гайдук, П. Волянський, Д. Гудков, І. Лопушинський, О. Климович, Д. Ковриженко, О. Олешко, М. Рудакевич, С. Рівчаченка, С. Тертишна, Ю. Якименко, Н. Янюк та інших.

Незважаючи на наявність широкого кола наукових та публіцистичних джерел, які містять висвітлення запропонованої у даній статті проблематики, на думку автора, питання потребує додаткового глибокого аналізу з огляду на перманентні зміни у правовому регулюванні та у суспільному житті в цілому.

Метою статті є дослідження проблематики та особливостей визначення кон-

флікту інтересів у діяльності суб'єктів владних повноважень як корупціогенного фактору та з'ясування впливу сучасного тлумачення даних понять на рівень ефективності функціонування публічної служби.

Науковою новизною публікації є актуалізація підходів та правозастосовної практики по визначенню реального та потенційного конфлікту інтересів з огляду на механізми реалізації завдань публічної служби суб'єктами владних повноважень.

Методи дослідження. При підготовці даного дослідження автором було використано комплекс загальнонаукових методів пізнання (системного аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення), а також комплекс спеціальною-юридичних методів, таких як формально-юридичний, порівняльно-правовий, формально-догматичний. Використання даних способів дослідження запропонованої проблематики дозволило комплексно підійти до досягнення поставленої у роботі мети.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до положень Основного Закону України, а також до конституцій інших розвинутих держав, не вдається знайти конкретної норми, яка б регулювала заборону публічних службовців діяти при наявності конфлікту інтересів, як і жодної згадки про корупцію. Проте, це не означає, що відсутність на конституційному рівні визначення даних понять є причиною розвитку корупції у державі: Конституція гарантує стабільність та сталість функціонування публічної служби, але не повинна містити буквальної деталізації усіх можливих правових ситуацій.

Не зважаючи на це, світова спільнота у 20 столітті почала активніше звертати увагу на необхідність правового регулювання такого поняття, як «конфлікт інтересів» у діяльності суб'єктів владних повноважень. Так, Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН у 1996 році, містить Розділ 2 «Колізії інтересів та відмова від права»;

Європейський кодекс поведінки для місцевих і регіональних виборних представників (Рекомендації Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, 1999 р.) містить статтю 10 «Конфлікт інтересів», Модельний кодекс поведінки державних службовців, затверджений Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи, 2000 р., містить статтю 13 «Зіткнення інтересів», як і більшість внутрішньодержавних кодексів етичної поведінки.

Положення частини 1 статті 1 Закону України «Про запобігання корупції» містить визначення реального та потенційного конфлікту інтересів. Так, відповідно до зазначеного закону, потенційний конфлікт інтересів – наявність у особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень; реальний конфлікт інтересів – суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень [1].

Науково-теоретичні підходи до визначення конфлікту інтересів певним чином корелюються із законодавчим тлумаченням даного соціально-правового явища. Так, П. Волянський зазначає, що конфлікт інтересів – це ситуація, за якої особиста зацікавленість державного службовця може вплинути на об'єктивність виконання ним службових повноважень та функцій і за якої існує можливість виникнення протиріччя між особистою зацікавленістю державного службовця і законними інтересами громадян, організацій, суспільства, держави, що може спричинити нанесення шкоди цим законним інтересам громадян, організацій, суспільства [2].

Такий підхід видається, на нашу думку, дещо неточним в частині визначення суб'єктного складу відносин, обмеживши

його державними службовцями, проте, концептуально вірним.

Т. Бодун вважає, що конфлікт інтересів – це конфлікт між публічно-правовими обов'язками та приватними інтересами посадової особи, в якому службовець має свої особисті інтереси, що може негативно вплинути на виконання покладених на нього обов'язків та функцій [3].

На думку Н. Янюк, конфліктом інтересів слід вважати ситуацію, за якої особиста заінтересованість публічного службовця може вплинути на об'єктивність виконання ним службових повноважень, за якої існує можливість виникнення протиріччя між особистим інтересом публічного службовця і публічними, що може поставити під сумнів справедливість прийнятого рішення чи вчинення публічним службовцем інших дій [4].

В даному випадку, аналізуючи два запропоновані вище визначення, вважаємо за необхідне зазначити, що можливість наявності негативного впливу на виконання покладених на посадову особу може в свою чергу негативно позначитись на неправильному тлумаченні та ідейному допущенні можливості діяти в умовах конфлікту інтересів, оскільки будь-яка альтернатива «без меж», тобто несанкціонована державою чітко в положеннях законодавства, в діяннях посадової особи провокує займати таку особу вигідну для себе позицію з можливістю порушення закону.

Деякі науковці акцентують увагу на приватності як характеристиці та ознаки конфлікту інтересів: наприклад, А. Гайдук стверджує, що конфлікт інтересів виникає в ситуації, коли посадовець має приватні інтереси, які можуть впливати або видаються такими, що впливають на неупереджене й об'єктивне виконання ним службових обов'язків [5, с. 102], а О. Олешко визначає конфлікт інтересів як конфлікт між громадським обов'язком і приватними інтересами державного службовця, у якому державний службовець перебуває під впливом приватних інтересів, здатних відобразитися на виконанні ним своїх робочих обов'язків [6].

Цікавим для аналізу є підхід, висвітлений І. Пастухом, відповідно до якого конфлікт інтересів – це наявність приватного інтересу публічної посадової особи, який може вплинути або впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень або на вчинення чи невчинення дій під час виконання нею як публічною посадовою особою дискреційних службових, представницьких або інших повноважень.

Автором також зазначено, що складовими конфлікту інтересів виступають: а) дискреційні службові, представницькі, а також інші публічні повноваження (у тому числі невідного характеру); б) приватний інтерес особи, яка реалізує такі повноваження; в) можливість впливу або вплив приватного інтересу на об'єктивність або неупередженість реалізації дискреційних службових або інших публічних повноважень та доведено недоцільність застосування у законодавчих визначеннях конфліктів інтересів слова «суперечність» як апіорної ознаки таких конфліктів [7, с. 26].

Важливим, на думку автора даної статті, є акцентування уваги на дискреційних повноваженнях, як елементу конфлікту інтересів, що підтверджує думку про недоцільність законодавчого підходу, який створює можливості для зловживання правами публічними службовцями.

Щодо приватного конфлікту інтересів, то є всі підстави вважати приватність частиною юридичної конструкції конфлікту інтересів. Положення статті 1 вищезгаданого Закону України «Про запобігання корупції» передбачає окрему дефініцію для приватного інтересу, під яким розуміється будь-який майновий чи немайновий інтерес особи, у тому числі зумовлений особистими, сімейними, дружніми чи іншими позаслужбовими стосунками з фізичними чи юридичними особами, у тому числі ті, що виникають у зв'язку з членством або діяльністю в громадських, політичних, релігійних чи інших організаціях.

Законодавець застосовує дуалістичний підхід до визначення приватного інтересу,

який є з одного боку, як вже зазначалось, ознакою наявності конфлікту інтересів, а з іншого – його безпосередньою складовою (як реального, так і потенційного).

Визначення наявності конфлікту інтересів у діяльності публічних службовців є основою кваліфікації правопорушень та встановлення балансу публічно-приватних інтересів у державі. Положення статті 65-1 Закону України «Про запобігання корупції» передбачає, що за вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень особи, зазначені в частині 1 статті 3 цього Закону, притягаються до кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності у встановленому законом порядку.

Таким чином, незважаючи на певну узагальненість визначень, види відповідальності передбачені досить конкретно.

Наприклад, Кодекс України про адміністративні правопорушення містить статтю 172-7 «Порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів». Об'єктивну сторону даного правопорушення становлять діяння особи, що полягають у неповідомлення особою у встановлених законом випадках та порядку про наявність у неї реального конфлікту інтересів або ж вчиненні дій чи прийняття рішень в умовах реального конфлікту інтересів.

В примітці 1 до даної статті передбачено, що суб'єктами вчинення даного правопорушення є особи, зазначені у пунктах 1 та 2 частини першої статті 3 Закону України «Про запобігання корупції». При цьому законодавець не регулює притягнення до відповідальності в умовах потенційного конфлікту інтересів, що є, на нашу думку, прогалиною, оскільки створює штучні умови для реалізації таких неправомірних намірів у межах здійснення публічними службовцями своїх повноважень. Це додатково можна обґрунтувати тим, що різниця між потенційним та реальним інтересом у межах передбачених дефініцій, зазначених у положеннях статті 1 Закону України «Про запобігання корупції» поля-

гає у тому, що при потенційному конфлікті інтересів приватний інтерес у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, наявний, але (можливо, але точно не визначено законом) не реалізований, а при реальному конфлікті інтересів такий приватний інтерес вже реалізовано, що спричинило факт суперечності. Насправді, якщо ж аналізувати зміст вищевказаних визначень, важко погодитись, що вони є досконалыми, особливо це стосується визначення потенційного конфлікту інтересів, який має більш теоретичне значення [8].

Наявність конфлікту інтересів може проявлятися і в діях, які містять його ознаки, але прямо не є такими, що є конфліктом інтересів відповідно до законодавчих визначень.

Так, наприклад положення статті 172-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає адміністративну відповідальність за порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності. Об'єктивна сторона даного адміністративного правопорушення може полягати у порушенні особою встановлених законом обмежень щодо зайняття іншою оплачуваною діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності, медичної та суддівської практики, інструкторської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю або у порушенні особою встановлених законом обмежень щодо входження до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особа здійснює функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляє інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації).

Також для дослідження вагомим є аналіз положення статті 172-5 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка встановлює адміністративну

відповідальність за порушення обмежень щодо одержання подарунків [8].

Таким чином, прямо не передбачаючи наявності конфлікту інтересів в діяннях особи (в наведених прикладах – діях) може створюватись правова ситуація, в результаті якої будуть мати місце ознаки реального чи потенційного конфлікту інтересів.

Цікавою для порівняння на думку автора є кримінальна відповідальність за порушення умов про конфлікт інтересів. Так, Кримінальний кодекс України містить поняттями «корупційні кримінальні правопорушення» та «кримінальні правопорушення, пов'язані із корупцією». Кримінально-правовий підхід видається цікавим з огляду на передбачення положенням статті 45, що особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, звільняється від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям. Приміткою до зазначеною статті передбачено, що корупційними кримінальними правопорушеннями відповідно до Кримінального кодексу вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 364-5, 368 – 369-2, а кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з корупцією, відповідно до цього Кримінального кодексу вважаються кримінальні правопорушення,

передбачені положеннями статей 366-2, 366-3 [9].

В межах кримінально-правового аналізу наявності конфлікту інтересів може полягати в об'єктивізації та суб'єктивізації складу правопорушення. Це означає, що конфлікт інтересів може бути частиною об'єктивної сторони кримінального правопорушення (наприклад, використання влади та службового становища всупереч інтересам служби), а може бути частиною і суб'єктивної (наприклад, коли на кваліфікацію правопорушення мета вчинення останнього, яка може полягати у одержанні неправомірної вигоди).

Висновки. Таким чином, важливість та необхідність урегулювання конфлікту інтересів в діяльності публічних суб'єктів не варто недооцінювати. Міжнародна спільнота у міжнародно-правових актах, зокрема і у «Практичних заходах боротьби з корупцією» від 7 вересня 1990 року, прийняті на восьмому конгресі Організації Об'єднаних Націй, передбачено, що державна посадова особа не повинна мати можливість приймати рішення з будь-якого питання, яке стосується фінансових чи особистих інтересів відповідного кола родичів та знайомих (з огляду на сучасне тлумачення конфлікту інтересів, варто додати і власних) [10]. Поточне нормативно-правове регулювання потребує доопрацювання в частині визначення елементів конфлікту інтересів та розширення та ідентифікації його ознак для правильної кваліфікації правопорушень. Правильне законодавче, що вкрай важливо, доопрацювання даної проблематики дозволить значно підвищити показники ефективності публічної служби у державі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про запобігання корупції: Закон України №1700-VII від 14.10.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
2. Волянський П. Б. Шляхи запобігання конфлікту інтересів на державній службі. *Державне управління: удосконалення та розвиток* : електронне наукове фахове видання. 2014. № 6. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=726>
3. Бодун Т. Конфлікт інтересів як детермінанта реформування системи влади в Україні. *Збірник наукових праць НАДУ* / за заг. ред. В. П. Приходька. Київ : НАДУ, 2009. Вип. 2. С. 224–235.

4. Янюк Н. Конфлікт інтересів як причина корупції на публічній службі: правові засоби запобігання і протидії. Головне управління Держземагенства у Донецькій області : веб-сайт. URL: [http:// donoblzem.gov.ua/bibliot/Korupcia/Yanyuk%20 Konflikt%20interesiv.htm](http://donoblzem.gov.ua/bibliot/Korupcia/Yanyuk%20Konflikt%20interesiv.htm). (дата звернення: 10.10.2023).

5. Гайдук А. В. Запобігання конфлікту інтересів на публічній службі: проблеми законодавчого врегулювання. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. № 1. С. 101–107.

6. Олешко О. Особливості управління конфліктом інтересів у сфері державної служби. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 1 (24). С. 254–265.

7. Пастух І. Д. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у публічно-правових відносинах засобами адміністративного права. Автореф. дис. на здобуття ступеня д.ю.н., Київ, 2021. 40 с.

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

9. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

10. Практичні заходи боротьби з корупцією затверджені резолюцією Конгресу ООН з попередження злочинності та поведження із злочинцями в Гавані 27 серпня – 7 вересня 1990 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_785/conv

REFERENCES:

1. Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy №1700-VII vid 14.10.2014 [On prevention of corruption: Law of Ukraine of October 14, 2014]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> [in Ukrainian].

2. Volianskyi, P.B. (2014). Shliakhy zapobihannia konfliktu interesiv na derzhavnii sluzhbi [Ways of preventing conflicts of interest in the public service]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok : elektronne naukove fakhove vydannia – Public administration: improvement and development: electronic scientific publication*. 6. Retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=726> [in Ukrainian].

3. Bodun, T. (2009). Konflikt interesiv yak determinanta reformuvannia systemy vlady v Ukraini [Conflict of interests as a determinant of reforming the government system in Ukraine]. (Prykhodko, V.P. Eds.). *Zbirnyk naukovykh prats NADU – Collection of scientific works of the National Academy of Sciences*, 2. Kyiv : NADU. 2. S. 224–235. [in Ukrainian].

4. Ianiuk, N. Konflikt interesiv yak prychna koruptsii na publichnii sluzhbi: pravovi zasoby zapobihannia i protydii [Conflict of interests as a cause of corruption in the public service: legal means of prevention and countermeasures]. *Holovne upravlinnia Derzhzemahenstva u Donetskii oblasti – Head Office of the State Land Agency in Donetsk region: website*. Retrieved from: [http:// donoblzem.gov.ua/bibliot/Korupcia/Yanyuk%20 Konflikt%20interesiv.html](http://donoblzem.gov.ua/bibliot/Korupcia/Yanyuk%20Konflikt%20interesiv.html) [in Ukrainian].

5. Haiduk, A. (2013). Zapobihannia konfliktu interesiv na publichnii sluzhbi: problemy zakonodavchoho vrehuliuvannia [Prevention of conflict of interests in public service: problems of legislative regulation]. *Visnyk akademii advokatury Ukrainy – Bulletin of the Bar Academy of Ukraine*, 1. S. 101–107. [in Ukrainian].

6. Oleshko, O. (2015). Osoblyvosti upravlinnia konfliktom interesiv u sferi derzhavnoi sluzhby [Peculiarities of conflict of interest management in the field of public service]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia – State administration and local self-government*, 1 (24). S. 254–265. [in Ukrainian].

7. Pastukh, I. (2021). Zapobihannia ta vrehuliuvannia konfliktu interesiv u publichno-pravovykh vidnosynakh zasobamy administratyvnoho prava [Prevention and settlement of

conflict of interests in public-law relations by means of administrative law]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Kyiv. 40 s. [in Ukrainian].

8. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia [Code of Ukraine on Administrative Offenses of December 7, 1984] vid 7 hrudnia 1984 roku № 8073-X. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> [in Ukrainian].

9. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001] vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].

10. Praktychni zakhody borotby z koruptsiieiu zatverdzeni rezoliutsiieiu Konhresu OON z poperedzhennia zlochynnosti ta povodzhennia iz zlochyntsiamy v Havani 27 serpnia – 7 veresnia 1990 roku [Practical measures to combat corruption were approved by the resolution of the UN Congress on the prevention of crime and the treatment of criminals in Havana on August 27 – September 7, 1990]. Retrieved from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_785/conv [in Ukrainian].

УДК 340.13+341

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.05>

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ACQUIS COMMUNAUTAIRE ЄС

Губанова Тамара Олексіївна,

доктор юридичних наук, професор,
директор Приватного вищого навчального закладу
«Фінансово-правовий коледж»
ORCID ID: 0000-0002-5263-2478

Дану статтю присвячено аналізу трансформаційних змін у процесах наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу з урахуванням особливостей політично-державного розвитку та встановлення нового світового порядку. Проаналізовано історичні нормативні передумови закріплення двостороннього політико-правового зв'язку між Україною та ЄС, описано головні особливості та тенденції співпраці. Окрему увагу приділено положенням Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка стала відправною точкою остаточної співпраці сторін та офіційного визнання України частиною Співтовариства.

Окрему увагу приділено теоретичному аналізу поняття адаптації та визначення її ролі у процесі трансформації законодавства України. Встановлено та узагальнено, що теоретичне осмислення процесу адаптації зводиться до двох основних напрямів: як процесу поступового та безперервного наближення чинного законодавства України до законодавства ЄС або ж як процесу імплементації конкретно визначених положень законодавства Європейського Союзу, що регулює відносини у чітко визначених сферах спільного інтересу сторін Угоди про асоціацію. З'ясовано, що імплементація є засобом адаптації законодавства України до законодавства ЄС, а адаптація поняттям ширшим та полягає у перейнятті досвіду, традицій ЄС в правову систему України, універсалізації та уніфікації правових норм, приведенні до спільного знаменника регуляторної функції права наднаціонального та правової системи України.

Окрему увагу було приділено аналізу впливу військового стану на стан адаптаційних процесів в законодавчій системі України в контексті дотримання принципів верховенства права та справедливості як основоположних в системі права ЄС та України та які відображають ціннісні орієнтири міжнародної співпраці. Визначено найбільш вразливі прояви даних концептуальних базисних стандартів, серед яких, зокрема перерозподіл влади у державі та створення тимчасових органів – військових державних адміністрацій; обмеження активного та пасивного виборчого права; зниження рівня захищеності та поваги до прав людини і громадянина і забезпечення базових потреб у безпеці; легітимне обмеження окремих прав та свобод громадян тощо.

Ключові слова: адаптація законодавства, *acquis Communautaire*, верховенство права, гармонізація законодавства, євроінтеграція.

Hubanova Tamara. Current problems of adapting the legislation of Ukraine to the *acquis Communautaire* of the EU

This article is devoted to the analysis of transformational changes in the processes of approximation of the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union, considering the peculiarities of political and state development and the establishment of a new world order. The historical normative prerequisites for establishing bilateral political and legal relations between Ukraine and the EU are analyzed, the main features and trends of cooperation are described. Particular attention is paid to the provisions of the Association Agreement between Ukraine and the European Union, which became the starting point for the cooperation of the parties and the official recognition of Ukraine as part of the Community.

Special attention is paid to the theoretical analysis of the concept of adaptation and determination of its role in the process of transformation of Ukrainian legislation. It has been established

and summarized that the theoretical understanding of the adaptation process boils down to two main directions: as a process of gradual and continuous approximation of the current legislation of Ukraine to EU legislation, or as a process of implementation of specifically defined provisions of the legislation of the European Union, which regulates relations in clearly defined areas of common interest of the parties to the Agreement about the association. It was found that implementation is a means of adapting Ukrainian legislation to EU legislation, and adaptation is a broader concept and consists in the adoption of EU experience and traditions into the legal system of Ukraine, universalization and unification of legal norms, reduced to the common denominator of the regulatory function of supranational law and the legal system of Ukraine.

Particular attention was paid to the analysis of the influence of the state of war on the state of adaptation processes in the legislative system of Ukraine in the context of compliance with the principles of the rule of law and justice as fundamental in the legal system of the EU and Ukraine and reflecting the value orientations of international cooperation. The most vulnerable points of these conceptual basic standards have been determined, including the redistribution of power in the state and the creation of temporary bodies – military state administrations; restriction of active and passive right to vote; decrease in the level of protection and respect for human and citizen rights and provision of basic security needs; legitimate restriction of individual rights and freedoms of citizens, etc.

Key words: *adaptation of legislation, *acquis Communautaire*, rule of law, harmonization of legislation, European integration.*

Постановка проблеми. Євроінтеграційні процеси в Україні набирають обертів в політичній, економічній та правовій площині. Прагнення бути частиною Європейської Спільноти для українського громадянського суспільства стало основною ідеєю розвитку, не зважаючи на можливі майбутні труднощі реалізації даного надскладного та тривалого процесу. Право як суспільний регулятор покликане забезпечувати адекватне співіснування усіх членів суспільства та держави, формувати правильні пріоритети трансформації суспільної свідомості та унормувувати їх. Сучасний стан розвитку нашої держави неможливий без урахування тих вимог, які Європейський Союз (далі – ЄС) ставить в основу подальшої інтеграції України до європейського політичного та правового простору. Інструментом такої інтеграції виступає процес адаптації законодавства України до *acquis Communautaire* ЄС, яка є надбанням колективного усвідомлення необхідності існування наднаціональної правової системи, що історично виникла в результаті розвитку економічних відносин між країнами географічної Європи та включає в себе законодавство ЄС, спільні права та зобов'язання країн-членів товариства, і гарантує уніфіковане сприйняття права та закону кожним, хто

є учасником регульованих відносин. Процесу політичної інтеграції в обов'язковому порядку передують переїняття «позитивного» досвіду правового розвитку ЄС, реалізація якого для України має свої особливості, що надміру гостро постає на етапі боротьби за власну незалежність та територіальну цілісність. Наявність поточних невирішених проблем у частині функціонування корпусу публічної влади, реалізації засад захисту прав та свобод людини і громадянина тощо лише сповільнюють і без того тривалий багатоетапний процес входження нашої держави до європейського виміру.

У зв'язку з цим дослідження сучасних проблем адаптації законодавства нашої держави до *acquis Communautaire* ЄС є витребуваним в контексті розвитку правової науки та має особливе практичне значення для реалізації та покрокового втілення у життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити важливий науковий внесок у дослідження питань адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС та подальшого його вдосконалення і розвитку таких вітчизняних учених, представників різних наукових шкіл, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, В. Вакуленко, В. Головата, І. Грицяк,

Г. Друзенко, С. Ківалов, Т. Коломоєць, В. Колпаков, О. Кузьменко, Н. Нижник, Ю. Палагнюк, Т. Пахомова, О. Проневич, В. Ребкало, Г. Ситник, К. Смирнова, С. Стеценко, В. Чубейко, В. Шамрай, А. Шендеровський, В. Шкарупа й інші.

Запропоноване дослідження обґрунтоване виявленням сучасних, релевантних часу проблем адаптації, визначення яких сприятиме сформуванню уніфікованого наукового підходу щодо подальшого їх подолання та вирішення.

Метою статті є дослідження проблем адаптації законодавства України до *acquis Communautaire* ЄС, їх формально-юридичний та історичний аналіз з урахування державотворчих та правових змін, що відбуваються в Україні на тлі її боротьби за власну незалежність та територіальну цілісність.

Науковою новизною публікації є змістовний аналіз інструментарію та механізмів адаптації законодавства України до правового простору ЄС в умовах становлення та сучасного розвитку нашої держави.

Методи дослідження. Для проведення комплексного аналізу та досягнення поставленої у роботі мети було застосовано низку методів наукового пізнання, серед яких варто відзначити загальною-юридичні (системний, аналіз, історичний, порівняння, узагальнення) і спеціально-юридичні, серед яких метод порівняльно-правовий, формально-юридичний, догматичний, метод інтерпретації.

Виклад основного матеріалу. Офіційно та нормативно процес адаптації законодавства України до законодавства ЄС почався з прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України «Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» № 1496 від 16 серпня 1999 року. Відповідно до положень зазначеної Концепції, адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу (ЄС) є процесом зближення та поступового приведення законодавства України у відповідність із законодавством ЄС. Визначено також

мету адаптації, яка полягає у забезпеченні відповідності законодавства України зобов'язанням, що випливають з Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р., інших міжнародних договорів, що стосуються співробітництва України з ЄС; розвитку національного законодавства у напрямі його зближення із законодавством ЄС та забезпечення високого рівня підготовки в Україні проектів актів законодавства; створення правової бази для інтеграції України до ЄС [1].

Схваленню Концепції передувала ще одна з найважливіших подій в суспільно-політичному житті України – підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яку було підписано та ратифіковано у 1994 році, а набув чинності даний акт для України лише у 1998 році. Дана Угода започаткувала партнерство між сторонами, цілями якого визнано: забезпечення у відповідних рамках політичного діалогу між Сторонами, який сприятиме розвитку тісних політичних відносин; сприяння розвитку торгівлі, інвестицій і гармонійних економічних відносин між Сторонами і, таким чином, прискоренню їхнього сталого розвитку; створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного, науково-технічного та культурного співробітництва; підтримка зусиль України по зміцненню демократії і розвитку її економіки та завершенню переходу до ринкової економіки [2]. Фактично, необхідно справедливо визнати, що сама Угода як нормативний інструмент була направлена на встановлення економічних відносин та відносин торгового обігу між Україною та Європейським Співтовариством (Європейськими Співтовариствами) та є важливим і необхідним інструментом для «подальшого добробуту і стабільності в регіону колишнього Радянського Союзу, щоб нові незалежні держави, які з'явилися в результаті розпаду Союзу... підтримували і розвивали співробітництво

між собою відповідно до принципів Хельсінського Заключного акта, міжнародного права та в дусі добросусідських відносин і докладатимуть всіх зусиль для підтримки цього процесу» [2]. Проте, незважаючи на очевидний економічний характер Угоди, визнання спільних демократичних цінностей та прагнення до побудови спільного правового простору закріплена на рівні преамбули.

Варто також зазначити, що Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 року, з підписанням якої попередня Угода 1994 року втратила чинність, більше уваги відводиться процесу адаптації, що закріплено в положеннях про бажання просувати процес реформ та адаптації законодавства в Україні, що сприятиме поступовій економічній інтеграції і поглибленню політичної асоціації; визнанням, що поглиблена і всеохоплююча зона вільної торгівлі, пов'язана з процесом широкомасштабної адаптації законодавства, буде сприяти подальшій економічній інтеграції до внутрішнього ринку ЄС, як це передбачено цією Угодою; визнаючи та беручи зобов'язання забезпечувати поступову адаптацію законодавства України до *acquis* ЄС відповідно до напрямів, визначених у цій Угоді, та забезпечувати ефективне її виконання [3]. Положення статті 114 зазначеної Угоди про асоціацію передбачає визнання Сторонами важливості адаптації чинного законодавства України до законодавства Європейського Союзу та зобов'язання Україна забезпечити, щоб існуючі закони та майбутнє законодавство поступово досягли сумісності з *acquis* ЄС. Проте, Угодою передбачено, що дана адаптація розпочнеться з дати підписання цієї Угоди і поступово пошириться на всі елементи *acquis* ЄС, зазначені у Додатку XVII до цієї Угоди [3]. Останнє свідчить про існування обмеженого, визначеного кола сфер відносин, регулююче законодавство яких повинне відповідати законодавству ЄС.

Додаток XVII до Угоди про асоціацію (далі – Додаток) має назву «Нормативно-правове наближення» і свідчить про рішучі

наміри сторін узгодити приведення національного законодавства України до *acquis* в установленному порядку та чітко визначених сферах. Положенням статті 1 передбачено, що сфера дії Додатку поширюється на нормативно-правове наближення між Сторонами у таких секторах послуг: фінансові послуги, телекомунікаційні послуги, поштові та кур'єрські послуги, послуги з міжнародних морських перевезень з чітким визначенням тих нормативно-правових актів ЄС, які повинні бути імплементовані у законодавства України [4]. Стан імплементативності та введення в дію положень *acquis* відслідковується Сторонами в двосторонньому порядку та підлягає постійному моніторингу та оцінці [4].

Таким чином, вдалося з'ясувати, що Угодою про асоціацію визначено конкретні сектори, що потребують нормативно-правового наближення, що аналогічно передбачено було і в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яку було ратифіковано у 1994 році з єдиною різницею, що в останній згаданій Угоді було чітко передбачено мету партнерства та співробітництва, а саме: зміцнення економічних зв'язків України та держав-членів ЄС, а Угода про асоціацію передбачено шість цілей поступового зближення сторін, серед яких є в тому числі посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод та запровадження умов для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес [3]. Тобто, з одного боку Угода про асоціацію так само передбачає закритий список актів, які Україні необхідно імплементувати, проте, сторони не виключають інших змін в напрямку наближення законодавства.

Варто також проаналізувати положення Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року № 1629-IV, поло-

женням розділу I якого визначено, що «Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – Програма) визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування. Метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього» [5]. Даний закон було розроблено та прийнято як інструмент інституційного та нормативного забезпечення виконання положень Угоди про партнерство та співробітництво, що очевидним стає з аналізу тих визначених пріоритетних сфер, які підлягають адаптації і визначені обома означеними нормативно-правовими актами (підприємницька діяльність, захист конкуренції, банкрутство, митне регулювання, транспорт та зв'язок, стандарти та сертифікація).

Окремо слід з'ясувати значення та сутність терміну адаптації, який по-різному сприймається представниками вітчизняної науки та неоднозначно може тлумачитись в межах положення чинного законодавства. Як зазначає Пархоменко Н. М., адаптація (лат. *adapto* – пристосовую) – дії, спрямовані на пристосування до умов, які змінюються; в міжнародному праві адаптація є процесом приведення національного законодавства до норм і стандартів міжнародного права шляхом удосконалення національного законодавства (внесення змін і доповнень, прийняття нових нормативно-правових актів), укладання або приєднання до міжнародних договорів [6, с. 338].

Варто навести обґрунтовану позицію О. Проневича, який зазначає, що юридико-

лінгвістичний аналіз україномовного тексту Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами свідчить про відсутність уніфікованого категоріально-термінологічного позначення процесу зближення законодавства України із законодавством ЄС. Зокрема, сторони Угоди одночасно оперують спорідненими категоріями «зближення» (ст. 51, 76), «приблизна адекватність законів» (ст. 51), «адаптація» (ст. 63, 77), «наближення» (ст. 60), «встановлення еквівалентних норм» (ст. 68). У науковому середовищі також відсутня єдина думка, що призвело до одночасного синонімічного використання термінів «адаптація законодавства», «гармонізація законодавства», «наближення законодавства» тощо [7].

Наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України «Про затвердження Методики визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм» від 16 березня 2005 року № 62 адаптація законодавства визначено як процес зближення, приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність із *acquis communautaire* [8].

Мороз О.Б. зазначає, що адаптація (зближення) є складовою частиною інтеграційних процесів, передумовою гармонізації національного законодавства із законодавством міжнародних організацій. Це нормотворчий процес, що містить декілька послідовних етапів, на кожному з яких має досягатися певний напрям відповідності національного законодавства міжнародно-правовим нормам і стандартам, які притаманні ЄС [9].

Таким чином, очевидно, що адаптацію можна розглядати як комплексний процес наближення законодавства з урахуванням цінностей та ідей, концепції окремої європейської об'єднаної правової системи, або ж чітке імплементація положень нормативно-правових актів ЄС у норми національного законодавства України, що

і визначено положеннями Угоди про асоціацію. Відтак, з'являється ще один термін, з'ясування змісту якого впливає на стан реалізації адаптаційних процесів – імплементація міжнародно-правових актів та їх положень. Як зазначає М. Антонович, імплементація міжнародно-правових актів є досить широким поняттям і включає імплементацію міжнародно-правових норм як на міжнародному, так і на національному рівні. Крім того, можна говорити про імплементацію міжнародно-правових актів у національне законодавство та у судову практику держав [10, с. 33]. П. Рабінович пропонує розглядати імплементацію через категорію практичного втілення – механізму та зазначає, що механізм імплементації міжнародно-правових принципів і норм щодо прав людини це система створених міжнародними організаціями та певною державою юридичних засобів реалізації охорони і захисту таких прав у відповідній державі [11]. Схожого значення та змісту даному поняттю надає Н. Раданович, зосереджуючи увагу на імплементації положень Конвенції про захист прав людини та основних свобод через рішення Європейського суду з прав людини [12].

Отже, на наш погляд, імплементація є засобом адаптації законодавства України до законодавства ЄС, а адаптація поняттям ширшим та полягає у перейнятті досвіду, традицій ЄС в правову систему України, універсалізації та уніфікації правових норм, приведенні до спільного знаменника регуляторної функції права наднаціонального та правової системи України.

Черговим історичним моментом розвитку євроінтеграційних процесів в Україні стало ухвалення рішення від 23 червня 2022 року лідерами країн-членів ЄС на саміті Європейської Ради щодо надання Україні статусу країни-кандидата в члени ЄС з урахуванням Рекомендацій Європейської Комісії щодо статусу України. Попередньо 17 червня 2022 року Європейською Комісією було підготовлено список Рекомендацій Європейській Раді щодо рішення надати Україні статус

кандидата за умови, що буде вжито таких кроків:

- ухвалення та впровадження законодавства щодо процедури відбору суддів Конституційного Суду України, включаючи процес попереднього відбору на основі оцінки їх доброчесності та професійних навичок, відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії;

- завершення перевірки доброчесності кандидатів у члени Вищої ради юстиції Радою з етики та відбір кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;

- посилення боротьби з корупцією, зокрема на високому рівні, шляхом активних та ефективних розслідувань, а також забезпечення належної динаміки судових справ та винесених вироків; завершення призначення нового керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури шляхом атестації визначеного переможця конкурсу та проведення процесу відбору та призначення на посаду нового директора Національного антикорупційного бюро України;

- забезпечення відповідності законодавства про боротьбу з відмиванням грошей стандартам Групи з фінансових заходів (FATF); ухвалення комплексного стратегічного плану реформування всього правоохоронного сектору як частини середовища безпеки України;

- запровадження антиолігархічного закону з метою обмеження надмірного впливу олігархів на економічне, політичне та суспільне життя; це має бути зроблено юридично обґрунтованим чином, з урахуванням майбутнього висновку Венеціанської комісії щодо відповідного законодавства;

- подолання впливу суб'єктів з корисливими інтересами шляхом ухвалення закону про ЗМІ, який узгоджує законодавство України з Директивою ЄС про аудіовізуальні медіапослуги та надає повноваження незалежному медіа-регулятору;

- завершення реформи законодавчої бази щодо національних меншин, яка зараз готується, згідно з рекомендаціями

Венеціанської комісії, та ухвалення негайних та ефективних механізмів імплементації [13].

Усі перелічені сфери є зонами безпосередньої відповідальності України, змінивши які наша держава додатково бере на себе зобов'язання щодо їх контролю та подальшого дотримання. В сучасних умовах окремі із перелічених аспектів відверто ігноруються представниками влади та можуть обмежитись декларативним проголошенням.

Додатковим ключовим моментом на шляху реалізації адаптаційних процесів є дотримання принципу верховенства права, який повинен бути забезпечений у країні, що додатково передбачено Копенгагенськими критеріями. Особливо гостро постає питання дотримання даного стандарту в умовах дії правового режиму воєнного стану, який введено на території України Указом Президента України № 64 від 24 лютого 2022 року [14]. Також слід підкреслити, що дотримання принципу верховенства права в умовах війни тісно пов'язане з проблемою дотримання прав та свобод людини і громадянина. Обидві категорії є комплексними та потребують окремих досліджень. Проте, найбільш вразливими проявами даних концептуальних базисних стандартів є перерозподіл влади у державі та створення тимчасових органів – військових державних адміністрацій, що впливає на принцип демократичності та законності; обмеження активного та пасивного виборчого права, що пов'язане із заборонаю проведення виборів; стан поваги до прав людини і громадянина та забезпечення його базових потреб у безпеці; легітимне обмеження окремих прав та свобод громадян тощо.

Одним з прикладів існування реальної проблеми дотримання верховенства права та прав і свобод людини та громадянина є аналіз доступу до правосуддя в умовах війни. Положенням статті 125 Конституції України передбачено, що створення надзвичайних та особливих судів не допускається [15], що повинно гарантувати безперешкодний доступ до публічного,

справедливого і незалежного здійснення правосуддя.

Радою суддів України у 2022 році було оприлюднено рекомендації роботи судів в умовах воєнного стану, серед яких такі, як: 1) при визначенні умов роботи суду у воєнний час, керуватися реальною поточною обстановкою, що склалася в регіоні; 2) у випадку загрози життю, здоров'ю та безпеці відвідувачів суду, працівників апарату суду, суддів оперативно приймати рішення про тимчасове зупинення здійснення судочинства певним судом до усунення обставин, які зумовили припинення розгляду справ. Інформувати про такі рішення оперативні штаби, Верховний Суд, Раду суддів України, ДСА України; 3) по можливості відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних судових розглядів) та знімати їх з розгляду, зважати на те, що велика кількість учасників судових процесів не завжди мають змогу подати заяву про відкладення розгляду справи тощо [16].

Звичайно, перелічені заходи є необхідними, але створюють об'єктивні причини зниження рівня забезпечення та гарантії прав і свобод людини і громадянина, що в свою чергу є однією з умов адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Слід погодитись, що в умовах воєнного стану більшість елементів верховенства права зазнають негативного впливу у вигляді відповідних обмежень, необхідність яких має об'єктивний характер внаслідок потреби запобігання глобальним загрозам незалежності та територіальності цілісності держави, відсічі збройної агресії, забезпечення національної безпеки, а також реальним та потенційним загрозам правам і свободам людини. При цьому в контексті верховенства права зазначені обмеження, по-перше, не повинні стосуватися абсолютних (природних) прав і свобод людини, а по-друге, повинні мати належне обґрунтування характер та відповідати заявленій меті введення воєнного стану [17, с. 72].

Окремого особливого значення в контексті адаптації законодавства України

набуває питання приведення у відповідність енергетичного законодавства та сприяння формуванню сталої та перспективної енергетичної політики держави, що очевидним постає із спільних заяв України та ЄС в контексті подолання спільної енергетичної кризи внаслідок війни. У 2019 році набув чинності Четвертий енергопакет «Чиста енергія для всіх європейців», що є одним з етапів виконання Стратегії створення Енергетичного союзу. Цілями даної концепції розвитку енергетичної сфери стали відновлювальна енергія (Директива про відновлювані джерела енергії оновлена (ЄС) 2018/2001), енергоефективність (Директива про енергоефективність будівель (ЄС) 2018/844), простіші умови інтеграції відновлюваних джерел енергії, більша незалежність побутового споживача, ширше застосування ІТ-технологій, кліматичні цілі (Регламент щодо управління Енергетичного союзу та кліматичних заходів (ЄС) 2018/1999), трансформація ринку електроенергії (Директива про загальні правила внутрішнього ринку електроенергії (ЄС) 2019/944; Регламент про внутрішній ринок електроенергії (ЄС) 2019/943 тощо); та координація дій щодо досягнення цілей Енергетичного союзу (Регламент щодо управління Енергетичного союзу та кліматичних заходів (ЄС) 2018/1999) [18]. Тому значні ураження енергетичної інфраструктури, перерозподіл енергоринку, зменшення експортних

потужностей України внаслідок війни на її території також є об'єктивними перешкодами подальшій адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Висновки. Отже, проблема ідеологічного та нормативного зближення правової системи України та Європейського Союзу продовжує органічно існувати в межах встановлення та формування нових відносин між зазначеними суб'єктами. Визначення терміну адаптації законодавства на науковому рівні також не відрізняється сталістю думок, а тому залишається в колі наукових інтересів сучасних вчених-правників. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у 2014 році та рушійні зміни в геополітичному житті нашої країни здебільшого направлені на задоволення економічних, енергетичних інтересів сторін та встановлення уніфікованих правил торгівлі і ведення господарства, що активно впливає на стан розвитку української економіки. Незважаючи на неодноразові згадування про визнання спільних традицій і цінностей, встановлення спільного правового простору, сприяння повній правовій інтеграції, стан захищеності прав та свобод людини і громадянина в Україні залишається однією з критичних точок, які негативно впливають на загальні процеси адаптації, що відображає необхідність рішучих внутрішніх змін в організації внутрішнього життя країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.08.1999 № 1496. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-p#Text>
2. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
4. Додаток XVII до Угоди про асоціацію – Нормативно-правове наближення. Євроінтеграційний портал : веб-сайт. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/tekst-uhody-pro-asotsiatsiiu/dodatku-iv-rozdil/normativno-pravove-nablyzhennia> (дата доступу: 25.09.2023).
5. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 року № 1629-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 29, ст. 367.

6. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. Часопис Київського університету права. 2012. № 1. С. 338–342.

7. Проневич О. С. Адаптація вітчизняного законодавства до законодавства ЄС як складова євроінтеграційного курсу України. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2016. № 3. С. 59–69.

8. Про затвердження Методики визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм : Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 16.03.2005 № 62. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-05#Text>

9. Мороз О. Б. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Актуальні проблеми міжнародного права. Вип. 23. С. 21–28.

10. Антонович М. Імплементация Міжнародного пакту про громадянські та політичні права в Україні: крізь призму Комітету ООН з прав людини. Право України. 2004. № 8. С. 33–36.

11. Рабінович П. М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). Український часопис прав людини. 1995. № 2. С. 16–23.

12. Раданович Н. Міжнародно-судові засоби імплементації Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод. Право України. 1999. № 12. С. 36–39.

13. Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС. Представництво Європейського Союзу в Україні : веб-сайт. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/рекомендації-європейської-комісії-щодо-статусу-україни-на-членство-в-єс_uk?s=232 (дата звернення: 25.09.2023).

14. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України №64/2022 від 24.02.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>

15. Конституція України зі змінами : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

16. Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Рада суддів України : веб-сайт. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> (дата звернення: 30.09.2023).

17. Стаднік І. В., Буравська А. А. Верховенство права в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. № 9. 2022. С. 69–73.

18. Третій та четвертий енергопакети ЄС. URL: <https://www.ukraine-learns.org/wp-content/uploads/2019/08/Енергопакети-003.pdf> (дата звернення: 27.09.2023).

REFERENCES:

1. Pro Kontseptsiiu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 16.08.1999 № 1496 [On the concept of adaptation of the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 16.08.1999 № 1496]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-п#Text> [in Ukrainian].

2. Uhoda pro partnerstvo i spivrobotnytstvo mizh Ukrainoiu i Yevropeiskymy Spivtovarystvamy ta yikh derzhavamy-chlenamy [Agreement on partnership and cooperation between Ukraine and the European Communities and their member states]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text [in Ukrainian].

3. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym Spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony vid 27.06.2014 [Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, dated June 27, 2014]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian].

4. Dodatok XVII do Uhody pro asotsiatsiiu – Normatyvno-pravove nablyzhennia [Annex XVII to the Association Agreement – Regulatory and legal approximation]. European integration portal:

website. Retrieved from: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/tekst-uhody-pro-asotsiatsiiu/dodatky-iv-rozdil/normatyvno-pravove-nablyzhennia> [in Ukrainian].

5. Pro Zahalnodержavnu prohramu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu : Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 roku № 1629-IV [On the Nationwide Program for the Adaptation of the Legislation of Ukraine to the Legislation of the European Union: Law of Ukraine No. 1629-IV of March 18, 2004]. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (VVR), 2004, No. 29, Art. 367. [in Ukrainian].

6. Parkhomenko, N. (2012). Harmonizatsiia zakonodavstva Ukrainy z yevropeiskym ta mizhnarodnym pravom: metody, etapy, vydy [Harmonization of Ukrainian legislation with European and international law: methods, stages, types]. Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law, 1. P. 338–342. [in Ukrainian].

7. Pronevich, O. (2016). Adaptatsiia vitchyznianoho zakonodavstva do zakonodavstva YeS yak skladova yevointehratsiinoho kursu Ukrainy [Adaptation of domestic legislation to EU legislation as a component of Ukraine's integration course]. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs – Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, 3. P. 59–69. [in Ukrainian].

8. Pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia kryteriiv yevointehratsiinoi skladovoi derzhavnykh tsilovykh prohram : Nakaz Ministerstva ekonomiky ta z pytan yevropeiskoi intehratsii Ukrainy vid 16.03.2005 № 62 [On the approval of the Methodology for determining the criteria of the European integration component of state target programs: Order of the Ministry of Economy and European Integration of Ukraine dated March 16, 2005. № 62]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-05#Text> [in Ukrainian].

9. Moroz, O. Problemy adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu [Problems of adapting the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union]. *Aktualni problemy mizhnarodnogo prava – Actual problems of international law*, Vol. 23. P. 21–28. [in Ukrainian].

10. Antonovych, M. (2004). Implementatsiia Mizhnarodnogo paktu pro hromadianski ta politychni prava v Ukraini: kriz pryzmu Komitetu OON z prav liudyny [Implementation of the International Covenant on Civil and Political Rights in Ukraine: through the lens of the UN Human Rights Committee]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 8. P. 33–36. [in Ukrainian].

11. Rabinovych, P. (1995). Problemy yurydychnoho zabezpechennia prav liudyny (zahalnoteoretychnyi aspekt) [Problems of legal protection of human rights (general theoretical aspect)]. *Ukrainian journal of human rights – Ukrainskyi chasopys prav liudyny*. P. 16–23. [in Ukrainian].

12. Radanovych, H. (1999). Mizhnarodno-sudovi zasoby implementatsii Yevropeiskoi Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovnykh svobod [International judicial means of implementation of the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Law of Ukraine – Pravo Ukraine*, 12. P. 36–39. [in Ukrainian].

13. Rekomendatsii Yevropeiskoi Komisii shchodo statusu Ukrainy na chlenstvo v YeS. Predstavnytstvo Yevropeiskoho Soiuzu v Ukraini [Recommendations of the European Commission regarding the status of Ukraine for EU membership]. Representation of the European Union in Ukraine: website. Retrieved from: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/rekomendatsii-evropeiskoi-komisii-shchodo-statusu-ukraini-na-chlenstvo-v-es_uk?s=232 [in Ukrainian].

14. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini : Ukaz Prezydenta Ukrainy №64/2022 vid 24.02.2022 [Decree of the President of Ukraine № 64/2022 of February 24, 2022, «On the Introduction of Martial Law in Ukraine»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> [in Ukrainian].

15. Konstytutsiia Ukrainy zi zminamy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine as amended: Law of Ukraine dated June 28, 1996 № 254k/96-VR]. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. No. 30. Art. 141. [in Ukrainian].

16. Rekomendatsiï shchodo roboty sudiv v umovakh voiennoho stanu [Recommendations regarding the work of courts under martial law]. Council of Judges of Ukraine: website. Retrieved from: <https://rsu.gov.ua/ua/news/usim-sudam-ukraini-rsu-opublikovala-rekomendacii-sodo-rooti-sudiv-v-umovah-voennogo-stanu> [in Ukrainian].

17. Stadnik, I., & Buravska, A. (2022). Verkhovenstvo prava v umovakh voiennoho stanu [The rule of law in conditions of martial law]. *Legal scientific electronic journal – Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*, 9. P. 69–73. [in Ukrainian].

18. Tretii ta chetvertyi enerhopakety YeS [The third and fourth energy packages of the EU]. Retrieved from: <https://www.ukraine-learns.org/wp-content/uploads/2019/08/Енергопакети-003.pdf> [in Ukrainian].

РЕАЛІЗАЦІЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Губанов Олег Олександрович,

доктор юридичних наук, професор,

доцент кафедри службового та медичного права

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-5427-1821

У статті запропоновано аналіз сучасного розуміння верховенства права в умовах глобалізаційних викликів для сучасного світу. Увагу зосереджено на історичних аспектах розвитку ідеї верховенства права, наповнення його змістом, який відповідав потребам того часу. Проаналізовано основні теоретичні підходи до розуміння даної концепції в межах наукових досліджень вітчизняних учених.

З'ясовано, що з теоретичної точки зору верховенство права на сьогодні можна розуміти в контексті дуалістичної теорії: як самостійний стандарт, що відображає позитивістську концепцію і фактично означає верховенство норми права, тобто юридично закріпленого правила поведінки, що санкціоноване державою та визнане нею у встановленому порядку обов'язковим, недотримання якого в свою чергу має наслідком відповідальність учасника суспільних відносин у разі його порушення, а також як комплексну теорію, яка вміщає в собі широке змістовне наповнення концепції верховенства права як абстрактного суспільного регулятора, що може формально виражатись не лише у законодавчих приписах, а й і у правових традиціях, звичаях, цінностях, які об'єктивно є необхідними суспільству та державі.

Проаналізовано конституційне закріплення верховенства права в правовій системі України, наведено приклади розуміння змісту та ролі верховенства права Конституційним Судом України. Окрему увагу приділено актуальним рішенням Європейського Суду з прав людини та положенням актів міжнародних і європейських організацій. Зроблено висновок, що позитивне та природне право повинні існувати органічно для забезпечення верховенства права як загальної ідеї, а однією з основних проблем верховенства права на сьогодні залишається його декларативність визначення на рівні міжнародних організацій миру, які ігнорують реальні проблеми окремих суб'єктів міжнародних відносин, зокрема і України.

Ключові слова: верховенство права, принципи права, правова держава, стандарти ЄС, Європейський суд з прав людини.

Hubanov Oleh. Rule of law realization in the conditions of currant challenges

The article offers an analysis of the modern understanding of the rule of law in the context of globalization challenges for the modern world. Attention is focused on the historical aspects of the development of the idea of the rule of law, filling it with content that met the needs of that time. The main theoretical approaches to understanding this concept within the scope of scientific research by domestic scientists are analyzed.

It has been clarified that from a theoretical point of view that the rule of law can be understood in the context of dualistic theory: as an independent standard that reflects a positivist concept and actually means the rule of law, i.e. a legally established rule of conduct sanctioned by the state and recognized by it as mandatory, non-observance of which, in turn, results in the responsibility of the participant in public relations in case of its violation, as well as a complex theory that contains a wide content of the concept of the rule of law as an abstract social regulator, which can be formally expressed not only in legislative prescriptions, but also in legal traditions, customs, and values that are objectively necessary for society and the state .

The constitutional consolidation of the rule of law in the legal system of Ukraine is analyzed, examples of the understanding of the content and role of the rule of law by the Constitutional Court of Ukraine are given. Particular attention is paid to current decisions of the European Court

of Human Rights and provisions of acts of international and European organizations. It was concluded that positive and natural law must exist organically to ensure the rule of law as a general idea, and one of the main problems of the rule of law today remains its declarative definition at the level of international peace organizations, which ignore the real problems of individual subjects of international relations, including Ukraine.

Key words: rule of law, principles of law, legal state, EU standards, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Ідея панування верховного правопорядку укорінилась у свідомості всіх суб'єктів сучасного світу, ставши фундаментальною основою правовідносин. Історичні передумови формування ідеї панування права, його позитивізація сприяли закріпленню ідеї верховенства права на рівні міжнародних та національних актів, використання його в судовій практиці національних та наднаціональних судових органів, укорінення у свідомості кожного громадянина демократичної держави. Ідея верховенства права стала ідеалом сучасної держави. Глобалізаційні трансформації світового правопорядку створили нові умови розвитку стандарту верховенства права, все частіше прирівнюючи його до верховенства закону, коли позитивне право переважає над правом природним.

Об'єктивна наявність верховенства права, не забезпеченого конкретними механізмами та інструментами реалізації, фактично нівелює його значення в сучасному світі, коли декларативне проголошення принципів і засад стало «традицією» та зручним виправданням навіть незаконних дій окремих держав. Також до сих пір не вирішеним залишається природа верховенства права та сприйняття його як доктрини чи загальної засади правової системи, або ж верховенство права є втіленням результату співіснування держави, суспільства як колективного утворення та всіх його окремих членів. Саме тому, на наш погляд, з'ясування сучасної тенденції розуміння верховенства права з урахуванням політико-державницьких змін у сучасному світі є необхідним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання верховенства права було і залишається в колі наукових інтересів учених-правників, представни-

ків різних галузей права. Теоретичному аналізу та дослідженню запропонованої проблематики свого часу приділяли увагу такі учені як В. Авер'янов, С. Головатий, А. Заєць, В. Зайчук, В. Кампо, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, Ю. Корольова, Д. Лук'янець, О. Львова, Х. Олексик, Н. Оніщенко, В. Погорілко, А. Пухтецька, П. Рабінович, М. Савчин, А. Селіванов, О. Скакун, Ю. Тодика, Т. Чепульченко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші. Значний масив аналітичних даних зосереджено також в узагальненнях судової практики, висновках та рішеннях судів України, що підтверджує прикладну природу запропонованої для дослідження проблематики.

Проте, сучасні виклики світу 21 століття здійснюють безпосередній вплив на формування нових підходів у розумінні принципу верховенства права. Це в свою чергу обґрунтовує потребу у глибокому теоретичному та практичному аналізі нового розуміння rule of law.

Метою статті є дослідження нових тенденцій та особливостей розуміння верховенства права з урахуванням сучасних змін в Україні та світі та їх аналіз і оцінка.

Науковою новизною публікації є відображення нових підходів до розуміння верховенства права в умовах перманентної динаміки сучасного світу та трансформаційних глобалізаційних змін.

Методи дослідження. При підготовці роботи було застосовано комплекс методів наукового пізнання, які дозволили розкрити означену проблематику та сформулювати релевантні висновки. Так, було використано загальноюридичні методи (аналізу, синтезу, історичний метод, метод узагальнення, метод порівняння) та спеціальноюридичні (формально-юридичний метод, догматичний метод, метод інтерпретації).

Виклад основного матеріалу. Верховенство права є комплексним та складним поняттям, що спричиняє різне його тлумачення та розуміння. Перш ніж перейти до аналізу та оцінки сучасного стану усвідомлення верховенства права, варто звернути увагу на історичні аспекти його формування та закріплення.

Історичне закріплення верховенства права пов'язане із ідеологічними особливостями розвитку держави, коли ідея органічно набуває поширення, що однозначно передує нормативному закріпленню будь-яких правил поведінки. На думку В. Шилінгова, верховенство права тісно пов'язане з ідеями «ідеальної держави» та «панування закону», які досліджували видатні мислителі та учені різних історичних епох. Так, науковець зазначає таких видатних мислителів того часу як Платон, Аристотель, Цицерон, які формували провідні філософські ідеї Античного часу; Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, чії ідеї «природного стану», «походження держави», «суспільного договору», «народного суверенітету» були популярними в епоху «Просвітництва». Праці зазначених та багатьох інших вчених стали ідеологічним підґрунтям класичної концепції верховенства права, яку наприкінці XIX ст. сформулював професор школи права Оксфордського університету Альберт Дайсі. Основними складовими елементами зазначеного явища англійський класик називав: заперечення свавільної влади; рівність перед законом; конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їх джерелом. Науковець також стверджує, що принцип верховенства права полягає в забезпеченні балансу інтересів у відносинах індивідів, індивіда з суспільством, громадянина з державою на підставі правових норм та наголошує, що принцип верховенства права має: по-перше, фундаментальний характер оскільки він є основою правової системи демократичного суспільства, і поширюється на всі правовідносини; по-друге, прикладний характер, який полягає у виробленні та впровадженні практич-

них рекомендацій у діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб [1, с. 26–28].

За поглядами Альберта Дайсі верховенство права проявляється наступним чином:

– жодна людина не підлягає покаранню або не може бути на законних підставах змушена страждати тілом чи майном, за винятком явного порушення закону, встановленого звичайним юридичним шляхом у звичайних судах країни. У цьому сенсі верховенство права протиставляється будь-якій системі правління, яка базується на здійсненні владними особами широких, довільних або дискреційних повноважень обмеження;

– верховенство закону – ідея, що ніхто «не стоїть вище закону», а кожна людина, незалежно від її рангу чи стану, підпорядковується звичайним законам та підлягає юрисдикції звичайних трибуналів;

– верховенство конституції – загальні принципи конституції (як, наприклад, право на особисту свободу або право на публічні збори) є результатом судових рішень, які визначають права приватних осіб у конкретних справах, які розглядаються судами; із беззаперечним визнанням першоджерелом усіх конституційних приписів комплексу природних прав людини [2].

Із зазначеного стає очевидним, що першоджерелом концепції верховенства права була ідея, яка викликана необхідністю правового регулювання, тобто ідея, яка відображає цінність права, його роль у державі та суспільстві. Варто також відзначити, що концепція Альберта Дайсі, на наш погляд, досить глибоко відображає суть досліджуваної категорії, оскільки враховує всі можливі прояви верховенства права, про що йтиме мова далі.

Альберт Дайсі не був першовідкривачем концепції верховенства права. Сам термін «rule of law» вперше було введено в науковий обіг британським ученим Джеймсом Гарінгтоном у 1656 році. Учений пов'язував верховенство права з повним пануванням закону, а не людей [3, с. 36].

На думку Пухтецької А., принцип верховенства права слід тлумачити, враховуючи еволюцію наукових поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників стосовно змісту та істотних елементів (вимог) досліджуваного поняття, що покликані насамперед забезпечувати пріоритет прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина в суспільстві, у тому числі й у відносинах із органами публічної влади всіх рівнів. До цього переліку елементів (вимог) необхідно віднести раніше окремо досліджувані принципи рівності суб'єктів права перед законом, верховенства закону в системі актів законодавства країни, забезпечення якості закону, його підпорядкування конституційно-правовим нормам, загальним принципам права, міжнародним договорам і угодам, а також додати вимоги щодо передбачуваності законів і дій органів державної влади, юридичної визначеності, пропорційності й деякі розглянуті нижче вимоги, визнані в європейській правовій думці [4, с. 33]. Зазначена позиція визнає верховенство права не як єдиний принцип, а як комплексне правове явище, що існує задля забезпечення функціонування інших правових стандартів, таких як рівність, пропорційність, юридична визначеність, визнання дії законодавчої ієрархії.

Наведене дає підстави справедливо стверджувати, що верховенство права з ідеї трансформувалось у законодавчо закріплений принцип, концепцію, який може існувати в двох вираженнях:

– як самостійний стандарт, що відображає позитивістську концепцію і фактично означає верховенство норми права, тобто юридично закріплене правила поведінки, що санкціоноване державою та визнане нею у встановленому порядку обов'язковим, недотримання якого в свою чергу має наслідком відповідальність учасника суспільних відносин у разі його порушення;

– як комплексна теорія, яка вміщає в собі широке змістовне наповнення концепції верховенства права як абстрактного суспільного регулятора, що може формально виражатись не лише у зако-

нодавчих приписах, а й і у правових традиціях, звичаях, цінностях, які об'єктивно є необхідними суспільству та державі.

Поняття верховенства права також тісно пов'язане з концепцією правової держави. Зокрема, О. Фаст зазначає, що концепції верховенства права та правової держави відображають відмінні світоглядні позиції, мають відмінну історію становлення й розвитку, розрізняються своїм сутнісним наповненням. Характерними ознаками принципу верховенства права є такі: визнання пріоритету невідчужуваних прав людини над інтересами держави, сприйняття призначення держави як дієвого механізму захисту цих прав, а також високий статус судової практики і правотворчості. Натомість інститут правової держави має на меті насамперед технічно впорядкувати державний механізм і змушує владу діяти у відповідності до нею ж визначеної процедури [5, с. 37].

Фактично, теорія правової держави є продовженням розвитку позитивістських концепцій, коли держава по суті обслуговує правову систему, є її стримуючим фактором та відносними межами розвитку. На наш погляд, поширення такого підходу у світі і є однією з основних проблем реалізації верховенства права, яке з одного боку існує над системою державного механізму та впливає на нього, не допускаючи свавілля та перевищення повноважень суб'єктів влади в тому числі, а з іншого – саме держава створює умови та формує механізм, коли ідея, трансформуючись у правову норму, набуває легального статусу. Це дає підстави зробити висновок про дуальність у розумінні сучасного верховенства права.

На рівні Конституції України принцип верховенства права закріплено положенням статті 8, якою передбачено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду

для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» [6].

Таким чином, ідея Альберта Дайсі продовжує існувати, визнаючи верховенство конституційних норм. Статтями 21 та 22 Основного Закону передбачено, що «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними...Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [6]. Тобто, конституційно закріплені права громадянина, тобто людини, у якої встановлено окремих зв'язок із державою, не є вичерпними та не можуть бути скасовані, а тому усі права, що не передбачені Конституцією, є непорушними та невідчужуваними. Це, на наш погляд, вдало демонструє дію принципу верховенства права.

Міжнародне закріплення верховенства права передбачене на рівні таких основоположних документів, як Декларація 2012 року Народи на високому рівні Генеральної Асамблеї ООН про верховенство права на національному та високому рівнях, де передбачено:

– визнання верховенства права однаково застосовним та важливим для всіх держав та міжнародних організацій, включаючи Організацію Об'єднаних Націй та її основні органи та визнання того, що повага та заохочення верховенства права і правосуддя повинні служити керівництвом у всіх видах їх (учасників) діяльності та забезпечувати передбачуваність та легітимність їхніх дій;

– переконання в тому, що незалежність судової системи, включаючи її неупередженість та цілісність, є найважливішою необхідною умовою забезпечення верховенства права та того, щоб у процесі відправлення правосуддя не було дискримінації;

– визнання важливості національної самостійності в питаннях верховенства права, зміцнення інституцій правосуддя та безпеки, до яких забезпечений доступ і які враховують потреби та права всіх людей і які зміцнюють довіру, заохочують соціальну єдність та економічне процвітання;

– визнання того, що всі люди, установи та організації, як громадські, так і приватні, включаючи самі держави, несуть відповідальність перед справедливими, неупередженими та заснованими на рівноправності законами та мають право без будь-якої дискримінації на рівний правовий захист тощо [7].

Крім того, підкреслюється і наголошується на важливості верховенства права як одного з основних елементів запобігання конфліктам, миробудуванню, урегулюванню конфліктів та діяльності з підтримання миру та наголошуємо, що правосуддя, включаючи забезпечення правосуддя на перехідному етапі, є основою запорукою сталого світу в країнах, що переживають конфлікт, і в країнах, що опинилися в постконфліктній ситуації, і наголошуємо на необхідності того, щоб міжнародне співтовариство, включаючи Організацію Об'єднаних Націй, надавало допомогу та сприяло таким країнам на їх прохання, оскільки вони можуть стикатися з особливими проблемами на перехідному етапі [7]. Однак, наслідки повномасштабного вторгнення росії на територію України та незаконне захоплення її територій як незалежної, унітарної та суверенної держави, вбивства мирних жителів і порушення правил війни дають підстави вважати, що міжнародне закріплення верховенства права на сьогодні перебуває на етапі декларативного закріплення положень, але не інструменту вирішення конфліктів, а аж ніяк не базисним принципом миробудування.

Вагому роль у тлумаченні верховенства права відведено судовим органам, як національним, так і міжнародним. Наприклад, Конституційний Суд України у своїх рішеннях зазначає наступне: «Відповідно

до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [8]. Або ж «Верховенство права, будучи одним з основних принципів демократичного суспільства, передбачає судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу» [8]. Окремо варто підкреслити роль рішень Конституційного Суду України у процесі формування уявлень про принципи права та національну правову систему загалом. Зокрема, Законом України «Про Конституційний Суд України» передбачено, що Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України

випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України. Окремо зазначено у положенні статті 2 вищевказаного закону, що Конституційний Суд здійснює свою діяльність на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків [9].

Верховенство права як основа правопорядку часто застосовується у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Пухтецька А. виділяє п'ять груп рішень ЄСПЛ, в яких зазначено вимоги до змісту принципу верховенства права:

1) справи та прийняті ЄСПЛ рішення (узагальнено – рішення ЄСПЛ), що містять посилення на зміст, юридичне значення концепції та/або принципу верховенства права в узагальненому значенні;

2) рішення ЄСПЛ, де вміщено вимоги щодо якості закону, у т. ч. щодо законного обмеження реалізації прав і свобод людини;

3) рішення ЄСПЛ, у яких розглянуто різні аспекти доступу до суду й справедливого судового розгляду, що забезпечує спеціальний механізм Конвенції та відповідність принципу верховенства права;

4) рішення ЄСПЛ, які встановлюють межі дискреційних повноважень та вимоги щодо обмеження свавілля органів публічної влади відповідно до принципу верховенства права;

5) рішення ЄСПЛ, що містять вимоги щодо ефективного контролю за реалізацією прав і основоположних свобод людини, гарантованих Конвенцією, та пов'язані з реалізацією принципу верховенства права [4, с. 36].

Даний перелік не є обмеженим, а отже нові групи рішень з приводу розуміння верховенства права можуть виникати, що є логічним та обґрунтованим для розвитку правової системи.

Наприклад, у рішенні від 7 вересня 2023 року у справі *Bavčar v. Slovenia* (Application no. 17053/20) ЄСПЛ

пунктом 138 визначив: «Уряд стверджував, що гарантія статті 7 є частиною базового набору елементів верховенства права із загальним принципом, згідно з яким лише закон може визначати, що таке кримінальний злочин, і встановлювати покарання за нього. Запобіжний захід також був спрямований на заборону розширення рамок дії, яка вважається кримінальною згідно з чинним кримінальним законодавством, на поведінку, яка раніше не вважалася злочинною. Воно забороняло широке застосування кримінального закону на шкоду обвинуваченому» [10].

У рішенні ЄСПЛ від 26 вересня 2023 року по справі *Yüksel Yalçınkaya v. Türkiye* (Application no. 15669/20), ЄСПЛ зазначає: «Гарантія, закріплена в статті 7 Конвенції, яка є істотним елементом верховенства права, займає важливе місце в системі захисту Конвенції, що підкреслюється тим фактом, що жодні відступи від неї не допускаються відповідно до статті 15 Конвенції. Конвенція під час війни чи іншої надзвичайної ситуації. Його слід тлумачити та застосовувати, як впливає з його об'єкта та мети, таким чином, щоб забезпечити ефективні гарантії проти свавільного переслідування, засудження та покарання. Окрім того ЄСПЛ підкреслює, що фундаментальні гарантії, закріплені в статті 7 Конвенції, яка не допускає відступів і лежить в основі принципу верховенства права, можуть застосовуватися менш суворо коли йдеться про судові переслідування та покарання за терористичні злочини, навіть якщо вони нібито вчинені за обставин, що загрожують життю нації. Конвенція вимагає дотримання гарантій статті 7, у тому числі в найскладніших обставинах [11].

Цікавим також є положення Рекомендація CM/Rec (2020) 1 Комітету Міністрів державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини, яку прийнято Комітетом Міністрів 8 квітня 2020 року на 1373 засіданні заступників міністрів, де передбачено наступне: підтверджуючи, що стандарти верховенства права, які регулюють публічні та приватні відносини,

такі як законність, прозорість, передбачуваність, підзвітність та контроль, також повинні підтримуватися в контексті алгоритмічних систем [11]. Зазначене свідчить про нові прояви верховенства права, яке адаптується під нові реалії суспільних відносин.

Євроінтеграційний курс України створює умови, за яких наша держава повинна враховувати європейські вимоги розуміння верховенства права. У липні 2023 року було опубліковано черговий звіт Європейської Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального Комітету та Комітету регіонів про ситуацію з верховенства права в Європейському Союзі. Як і в попередніх випусках, у звіті зосереджено увагу на таких ключових аспектах, де є гостро необхідним дотримання верховенства права для повноцінного функціонування Європейського Союзу:

1. Системи правосуддя в державах-членах, зосереджуючись на їх незалежності, якості та ефективності. Це ключові параметри, які забезпечують ефективне застосування та виконання законодавства ЄС, дотримання верховенства права та підтримку взаємної довіри. Функціонуючі та повністю незалежні системи правосуддя мають вирішальне значення для забезпечення того, щоб правосуддя працювало на благо громадян і бізнесу. Вони також важливі для судової співпраці в ЄС, а також для функціонування Єдиного ринку та правового порядку ЄС в цілому.

2. Антикорупційні рамки, зосереджені на ефективності національної антикорупційної політики та оцінці різних ключових сфер дій, вжитих державами-членами для запобігання та боротьби з корупцією. Ефективна система боротьби з корупцією, а також прозорість і добросовісність у здійсненні державної влади зміцнюють правові системи та довіру громадян і бізнесу до органів державної влади.

3. Свобода та плюралізм ЗМІ, зосереджуючись на ключових сферах, включаючи незалежність органів регулювання ЗМІ, прозорість медіавласності, прозо-

рість і справедливість у розміщенні державної реклами, безпеку журналістів та доступ до інформації. Цьогорічний звіт вперше включає систематичне висвітлення суспільних ЗМІ. Вільне та плюралістичне медіа-середовище є ключовим для верховенства права, демократичної підзвітності та боротьби з корупцією. Важливість вільних і плюралістичних медіа призвела до кількох нещодавніх ініціатив на рівні ЄС.

4. Інституційні питання, пов'язані зі стримуваннями та противагами, зосереджуються на сферах, які мають ключове значення для верховенства права, таких як якість та інклюзивність національного законодавчого процесу, роль Конституційних судів і незалежних органів, таких як Омбудсмен, органи з питань рівності і Національні інституції з прав людини та роль організацій громадянського суспільства у забезпеченні верховенства права. Змінний вплив та реакція на пандемію COVID-19 є ще одним елементом, включеним в аналіз. Цьогорічний звіт вперше містить огляд виконання рішень Європейського суду з прав людини [12].

У висновках звіту було підтверджено, що верховенство права є фундаментальною засадою для стабільного, стійкого, справедливого та демократичного політичного, економічного та соціального середовища в ЄС, що також важливо для ефективно функціонуючого єдиного ринку та для Союзу в цілому. Верховенство права також відображає прагнення і цінності європейців, закріплених у статті 2 Договору. Комісія зобов'язується захищати та сприяти верховенству права, як гаранту Договорів ЄС і верховенства права ЄС. Спрямований у майбутнє Європейський Союз, який переходить до більш екологічного, більш цифрового та більш соціально справедливого суспільства, має продовжувати будуватися на міцній основі. Російське вторгнення в Україну є нагадуванням про тиск на наші заповітні цінності ЄС. Захист наших громадян та їхніх прав потребує рішучого та послідовного захисту верховенства права

у всьому Європейському Союзі. Щорічний звіт про верховенство права є важливою частиною зусиль із сприяння та захисту верховенства права в ЄС як на національному, так і на європейському рівнях. Спираючись на постійну взаємодію та співпрацю з державами-членами, цьогорічний звіт показує, що в багатьох державах-членах продовжуються важливі реформи верховенства права для вирішення проблем, визначених у попередніх виданнях. Однак у деяких державах-членах залишаються серйозні проблеми [12]. Варто зазначити, що для України закріплення визнання незаконних дій росії на офіційному рівні європейських органів має особливе значення в контексті дотримання верховенства права.

Висновки. Таким чином, сучасні підходи до розуміння верховенства права характеризуються дуалізмом. Верховенство права сприймається як загальна ідея, концепція, ідеал існування держави, основа її адекватного та перспективного розвитку, коли утверджуються цінності прав та свобод людини і громадянина, функціонує справедливий суд, державна влада та влада на місцях діє відповідно встановленим приписам. З іншого боку, верховенство права ототожнюється з поняттям верховенства закону, коли санкціоноване державою правила поведінки учасників суспільних відносин є єдиновірним та допустимим, неоспорюваним та загально визнаним. Сучасні проблеми світового порядку провокують необхідність дослідження питання верховенства права в нових сферах життя, таких як цифровізація суспільства, роль та права медіа у соціумі, забезпечення антикорупційного порядку, що говорить про розвиток верховенства права та продовження його існування. Варто також зазначити, що однією з основних проблем верховенства права на сьогодні залишається його декларативність визначення на рівні міжнародних організацій миру, які ігнорують реальні проблеми окремих суб'єктів міжнародних відносин, зокрема і України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шилінгов В. С. Верховенство права – основоположний принцип демократичного суспільства. Часопис Київського університету права. № 2. 2009. С. 26–29.
2. Approaches to the Rule of Law. Rule of law: education center : website. URL: <https://www.ruleoflaw.org.au/principles/approaches-to-the-rule-of-law/> (дата доступу: 26.09.2023).
3. Шевчук С. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення Конституції. Українське право. 1998. С. 56–68.
4. Пухтецька А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. Вісник НАН України. 2010. № 3. С. 33–43.
5. Фаст О. Верховенство права та правова держава: генеза і співвідношення концепцій. Національний юридичний журнал: теорія і практика. № 2. Том 24. 2017. С. 35–37.
6. Конституція України зі змінами : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Resolution adopted by the General Assembly 67/1. Declaration of the High-level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/50c5e6e02.pdf> (дата доступу: 25.09.2023).
8. Верховенство права. Конституційний Суд України : веб-сайт. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygu/34-verhovenstvo-prava> (дата доступу: 20.09.2023).
9. Про Конституційний Суд України : Закон України № 2136-VIII від 14.07.2017. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 35, ст. 376.
10. Case of *Bavčar v. Slovenia*. European Court of Human Rights : website. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-226432%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-226432%22]}) (дата доступу: 27.09.2023).
11. Case of *Yüksel Yalçınkaya v. Türkiye*. European Court of Human Rights : website. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22article%22:\[%225%22,%226%22\],%22kpthesaurus%22:\[%22445%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-227636%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22article%22:[%225%22,%226%22],%22kpthesaurus%22:[%22445%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-227636%22]}) дата доступу: 27.09.2023).
12. COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS 2023 Rule of Law Report The rule of law situation in the European Union. COM/2023/800 final. EUR-Lex : website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023DC0800> (дата доступу: 30.09.2023).

REFERENCES:

1. Shilingov, V. (2009). Verkhovenstvo prava – osnovopolozhnyi pryntsyp demokratychnoho suspilstva [The rule of law is a fundamental principle of a democratic society]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law*, 2. P. 26–29. [in Ukrainian].
2. Approaches to the Rule of Law. Rule of law: education center : website. Retrieved from: <https://www.ruleoflaw.org.au/principles/approaches-to-the-rule-of-law/> [in English].
3. Shevchuk, S. (1998). Formalna ta orhanichna kharakterystyka pryntsypu verkhovenstva prava: do novykh metodiv tлумachennia Konstytutsii [Formal and organic characteristics of the principle of the rule of law: to new methods of interpreting the Constitution]. *Ukrainske pravo – Ukrainian law*. P. 56–68. [in Ukrainian].
4. Pukhtetska, A. (2010). Pryntsyp verkhovenstva prava: suchasni yevropeiski doktryny yak oriientyr dlia reformuvannia natsionalnogo zakonodavstva [The principle of the rule of law: modern European doctrines as a guide for reforming national legislation]. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 3. P. 33–43. [in Ukrainian].
5. Fast, O. (2017). Verkhovenstvo prava ta pravova derzhava: heneza i spivvidnoshennia kontseptsii [The rule of law and the rule of law: genesis and correlation of concepts]. *Natsionalnyi*

yurydychnyi zhurnal: teoriia i praktyka – National Law Journal: Theory and Practice, 2. Volume 24. P. 35–37. [in Ukrainian].

6. Konstytutsiia Ukrainy zi zminamy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30 [Constitution of Ukraine as amended: Law of Ukraine dated June 28, 1996 № 254k/96-VR. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. No. 30]. P. 141. [in Ukrainian].

7. Resolution adopted by the General Assembly 67/1. Declaration of the High-level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels. Retrieved from: <https://www.refworld.org/pdfid/50c5e6e02.pdf> [in English].

8. Verkhovenstvo prava. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy [Rule of law. Constitutional Court of Ukraine]: website. Retrieved from: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> [in English].

9. Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy : Zakon Ukrainy № 2136-VIII vid 14.07.2017. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2017, № 35 [The Law on the Constitutional Court of Ukraine: Law of Ukraine № 2136-VIII of 14.07.2017. Information of the Verkhovna Rada (VVR), 2017, № 35]. P. 376. [in Ukrainian].

10. Case of *Bavčar v. Slovenia*. European Court of Human Rights : website. Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-226432%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-226432%22]}) [in English].

11. Case of *Yüksel Yalçınkaya v. Türkiye*. European Court of Human Rights : website. Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22article%22:\[%225%22,%226%22\],%22kpthesaurus%22:\[%22445%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-227636%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22article%22:[%225%22,%226%22],%22kpthesaurus%22:[%22445%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-227636%22]}) (27.09.2023). [in English].

12. COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS 2023 Rule of Law Report The rule of law situation in the European Union. COM/2023/800 final. EUR-Lex : website. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023DC0800> [in English].

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 346.2

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.07>

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Черненко Олена Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, старший дослідник,

завідувачка кафедри правознавства

ПВНЗ «Фінансово-правовий коледж»,

старший науковий співробітник

НДІ приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ORCID ID: 0000-0001-5184-333X

У статті розглянуто деякі аспекти соціальної відповідальності бізнесу, наведено аргументи щодо необхідності її посилення в період дії воєнного стану. Обґрунтовано, що ділова репутація суб'єктів господарювання нерозривно пов'язана з соціальною відповідальністю бізнес структури.

В науковій літературі існує чотири основні підходи до концепції корпоративної соціальної відповідальності: економічний, політичний, соціальний, етичний. Варто відмітити, що у кожній країні соціальна відповідальність бізнесу має певні специфічні риси, але загальною рисою є досягнення однієї мети – забезпечення стабільного суспільного розвитку.

Українські компанії з початком військових дій були вимушені переглянути свою стратегію корпоративної соціальної відповідальності та адаптувати її до нових, військових умов. Перед суб'єктами господарювання в період дії воєнного стану постало складне завдання – турбота не тільки про прибутки і сплату податків, а й про соціально незахищені верстви населення, про екологічний стан країни тощо. З початку повномасштабної війни росії проти України українські та міжнародні компанії почали оприлюднити чітку позицію щодо війни – підтримка українського народу та допомога Збройним силам України заради досягнення скорішого миру на українських землях. З перших днів український бізнес проявив свою найкращу сторону – згуртувався та сконцентрувався на допомозі державі та людям.

У період дії воєнного стану корпоративна соціальна відповідальність бізнесу є гостро необхідною, оскільки вона стає все більш важливою для навколишнього середовища, суспільства та держави. Позитивним є те, що український бізнес, балансуючи між економічною раціональністю та суспільною відповідальністю, став ще одним фактором неочікуваної обороноздатності України. Проте і бізнес, і держава мають бути готовими повернутися на рейки мирного життя. Повеєнна розбудова країни буде вимагати від держави створення умов для ефективного функціонування корпоративної соціальної відповідальності, а від бізнесу активної участі в екологічних, освітніх проектах, піклуванні про людей з обмеженими можливостями та відновленні зруйнованої інфраструктури країни.

Ключові слова: корпоративна соціальна відповідальність, соціальна відповідальність бізнесу, воєнний стан, суб'єкти господарювання.

Chernenko Olena. Corporate social responsibility of business entities during the period of martial law

The article considers some aspects of social responsibility of business, provides arguments for the need to strengthen it during the period of martial law. It is substantiated that the business reputation of business entities is inextricably linked with the social responsibility of the business structure.

In scientific literature, there are four main approaches to the concept of corporate social responsibility: economic, political, social, ethical. It is worth noting that in each country the social responsibility of business has certain specific features, but the common feature is the achievement of one goal – ensuring stable social development.

With the start of hostilities, Ukrainian companies were forced to review their strategy of corporate social responsibility and adapt it to new, military conditions. During the period of martial law, business entities faced a difficult task – to care not only about profits and tax payments, but also about socially vulnerable sections of the population, about the ecological state of the country, etc. Since the beginning of Russia's full-scale war against Ukraine, Ukrainian and international companies have begun to publicize a clear position on the war – support for the Ukrainian people and assistance to the Armed Forces of Ukraine in order to achieve an earlier peace on Ukrainian lands. From the first days, Ukrainian business showed its best side – it rallied and concentrated on helping the state and people.

In the period of martial law, the corporate social responsibility of business is urgently needed, as it becomes more and more important for the environment, society and the state. It is positive that Ukrainian business, balancing between economic rationality and social responsibility, has become another factor in Ukraine's unexpected defense capability. However, both business and the state must be ready to return to the rails of a peaceful life. The post-war development of the country will require the state to create conditions for the effective functioning of corporate social responsibility, and business to actively participate in environmental and educational projects, care for people with disabilities, and the restoration of the country's destroyed infrastructure.

Key words: *corporate social responsibility, social responsibility of business, martial law, business entities.*

Постановка проблеми. Фактором, який впливає на успішне здійснення суб'єктом господарювання господарської діяльності є його ділова репутація, яка нерозривно пов'язана з соціальною відповідальністю бізнес структури. Загальновідомим є те, що суб'єкти бізнесу впливають на економіку, суспільство та навколишнє середовище, а тому повинні відповідально ставитись до свого продукту та послуг, до споживачів, працівників та партнерів.

За своєю суттю корпоративна соціальна відповідальність – це імплементаційний у корпоративне управління певний тип соціальних зобов'язань (здебільшого добровільних) перед працівниками, партнерами, інститутами громадянського суспільства і суспільством загалом [1].

Слід зазначити, що корпоративна соціальна відповідальність розглядається як аналог поняття «соціальна відповідальність бізнесу», яка визначається як добровільні зобов'язання підприємницьких структур, що виходять за межі чинних законодавчих норм, нести відповідальність за результати своєї діяльності не лише в економічній, але й у соціальній та екологічній сферах [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові, економічні, інституціональні аспекти корпоративної соціальної відповідальності розглядалися у працях таких вчених як М. Портер, М. Фрідман, Е. Фріман, А. Колот, О. Кондратюк Й. Ситник, Г. Юрченко та інших. Попри підвищений інтерес до питань пов'язаних з корпоративною соціальною відповідальністю деякі аспекти потребують детальнішого дослідження.

Метою статті є дослідження питань пов'язаних з корпоративною соціальною відповідальністю суб'єктів господарювання в період дії воєнного стану.

Науковою новизною статті є аналіз ефективності соціальної відповідальності суб'єктів бізнесу в Україні в період дії воєнного стану.

Методи дослідження. В процесі проведення даного дослідження були використані загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: історичний метод, описові методи, метод наукового абстрагування, синтезу, узагальнення, системний метод, методи індукції та дедукції, метод порівняння, прогнозування тощо.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 66-р, розвиток соціально відповідального бізнесу є добровільною діяльністю суб'єктів господарської діяльності, спрямованою на дотримання високих стандартів операційної та виробничої діяльності, соціальних стандартів та якості роботи з персоналом, мінімізацію шкідливого впливу на навколишнє природне середовище; створення довіри між бізнесом, суспільством і державою; покращення результативності бізнесу та показників прибутковості у довгостроковому періоді.

В науковій літературі існує чотири основні підходи до концепції корпоративної соціальної відповідальності [3]:

1) *економічний підхід*, згідно з яким підприємство виступає інструментом для створення багатства, а вся його соціальна діяльність спрямована на досягнення економічного результату. Найвідомішим прибічником даного підходу є американський економіст М. Фрідман. Підприємство виконує свою економічну функцію, виробляючи товари та послуги, необхідні для суспільства та створюючи при цьому робочі місця і забезпечуючи максимізацію прибутку для акціонерів.

2) *політичний підхід*, який базуються на тому, що підприємства здатні певним чином впливати на суспільство, через що вони повинні відповідально використовувати цю здатність. При цьому під соціальною силою розуміють здатність впливати на результати важливих суспільних процесів з метою вирішення суспільних проблем незалежно від політичних інститутів. Найбільш відомою є концепція «корпоративного громадянства», згідно даної концепції роль підприємства може бути розглянута у вузькому та широкому значенні. У вузькому значенні роль підприємства зводиться до філантропії, соціальних інвестицій та певних загально визначених

обов'язків перед місцевою громадою. У широкому розумінні – підприємство повинно відповідати за ті сфери, в яких держава не здатна захистити своїх громадян.

3) *соціальний підхід*, згідно якого підприємство має зосереджувати свою діяльність на визначенні соціальних вимог суспільства та відповіді на них, сприяючи тим самим посиленню своїх позицій. Діяльність будь-якого підприємства у сфері корпоративної соціальної відповідальності повинна визначатися очікуваннями, які суспільство покладає на нього.

4) *етичний підхід*, головною особливістю якого є те, що в основі лежить ідея морально-етичного обов'язку бізнесу та окремих менеджерів перед суспільством.

Серед інших підходів варто виділити підхід з позиції «потрійної результативності діяльності» (triple bottom line) американського економіста Дж. Елкінгтона [4, р. 48] та нормативний підхід з позиції зацікавлених сторін його колеги Е. Фрімена. Відповідно до підходу Дж. Елкінгтона, кожне підприємство несе економічну, екологічну та соціальну відповідальність перед суспільством, тим самим забезпечуючи свою життєздатність. Ідеї Дж. Елкінгтона набули подальшого розвитку та знайшли своє відображення в теоріях «універсальних прав» та «сталого розвитку». Так, теорія «універсальних прав» базується на визнанні прав людини, прав у сфері праці та поваги до оточуючого середовища як необхідних умов для роботи підприємств. В основі теорії «сталого розвитку» лежить ідея, що підприємство у своїй діяльності відповідає не лише перед сучасним, а й перед майбутніми поколіннями. Саме тому, воно повинно контролювати як економічні, так і соціальні та екологічні показники своєї діяльності. Натомість нормативний підхід Е. Фрімена дозволив описати відносини між підприємствами та групами осіб, зацікавленими в їх діяльності. Відповідно до цієї теорії підприємство несе моральну відповідальність не перед суспільством

загалом, а лише перед зацікавленими сторонами, до яких відносять: акціонерів, працівників підприємства, постачальників, споживачів та територіальні громади, у яких здійснює свою діяльність [5, р. 32].

Е. Карнегі у своєму дослідженні «Євангеліє багатства» [6] трактує соціальну відповідальність бізнесу як прояв доброчинності та наголошує, що суспільний добробут може поліпшуватись тільки тоді, коли підприємницький сектор здійснюватиме значний внесок для його покращення. В основі благодійництва він вбачав надання допомоги успішними та багатими громадянами нужденним та тим, хто опинився у скруті. У майбутньому сформульовані Е. Карнегі ідеї стали базою для розвитку численних наукових підходів до визначення принципів, змісту і концептуальних засад соціальної відповідальності бізнесу.

Варто відмітити, що хоча у кожній країні соціальна відповідальність бізнесу має певні специфічні риси, але виокремлення ключових особливостей національних моделей дозволяє виділити такі основні моделі, корпоративної соціальної відповідальності як: 1) американська модель; 2) європейська модель; 3) британська модель; 4) японська модель; 5) канадська модель. Крім цих п'яти основних моделей розрізняють й інші. Аналіз ряду моделей корпоративної соціальної відповідальності показав, що між ними є регіональні розбіжності, пов'язані з національними, соціально-економічними і політичними особливостями окремих держав. В розглянутих моделях корпоративної соціальної відповідальності загальною рисою є досягнення однієї мети – забезпечення стабільного суспільного розвитку [7, с. 196].

Необхідно згадати і про перешкоди, що впливають на становлення інституту корпоративної соціальної відповідальності:

- бажання підприємств дотримуватись принципу максимізації прибутку;
- збільшення витрат підприємства на реалізацію соціальних заходів та проектів;
- бажання сформувати позитивний імідж компанії без постановки реальних

соціальних цілей. Для багатьох компаній важливо отримати швидкі результати, для чого достатньо лише задекларувати соціальні принципи, а не дотримуватись їх;

- відсутність досвіду реалізації соціальної стратегії підприємства;
- проблеми у розрахунках економічної ефективності соціальної діяльності.

Соціальна відповідальність бізнесу – це політика, яка свідомо і цілеспрямовано обирається компанією для того, щоб не просто існувати та отримувати прибуток, а добровільно робити свій позитивний внесок у розвиток сучасного суспільства [8].

Підприємства різної галузевої належності та форми власності традиційно розробляють низку кодексів, серед яких провідне місце посідають кодекси корпоративної поведінки. Етичний кодекс може мати будь-яка організація – як велика корпорація, так і нечисленна структура. Кожна компанія розробляє свій кодекс і дає йому свою назву, наприклад: «Кодекс ділової етики» «Проктер енд Гембл» (Procter and Gamble), «Кодекс принципів ділової етики» «Юнілевер» (Unilever), «Зведення правил ділової етики» (Галф), «Зведення загальних ділових принципів компанії» «Ройял-датч-Шелл» (Royal Dutch Shell), «Кодекс ділової поведінки» «Кока-кола» (Coca Cola). За оцінкою журналу Fortune в США 450 з 500 кращих американських компаній і майже 50% всіх інших мають етичні кодекси [9].

Родоначальниками корпоративних кодексів були японські компанії, які довели регламентування поведінки працівників до абсолюту. У них крім загальних положень про етику ринку та бізнесу було включено етичні норми, які стосувалися поведінки її працівників. Цими нормами заборонялися хабарі, шахрайство, подарунки, виплати незаконно отриманих грошей, розпалення конфліктів, розкриття секретів компанії, використання інформації, отриманої на довірливих умовах, протиправна поведінка заради інтересів фірми [10].

Слід зазначити, що корпоративна соціальна відповідальність є важливою репутаційною компонентою, яка забезпечує

мінімізацію негативних впливів компанії на економіку, навколишнє середовище, соціальні спільноти. Поняття іміджу та ділової репутації часто ототожнюються, оскільки вони характеризують ставлення оточення до компанії. Створенню позитивного іміджу компанії сприяють: наявність власних лікарень, профілакторіїв, проведення щорічної диспансеризації; наявність власних спортивних комплексів, баз відпочинку, фінансування заходів для здорового способу життя; створення робочих місць для працевлаштування молоді, осіб з обмеженими фізичними можливостями, інших соціально вразливих груп населення; здійснення благодійної діяльності. Негативний імідж компанії в контексті корпоративної соціальної відповідальності це результат наявності: адміністративних та економічних санкцій з боку антимонопольних, податкових та інших органів; нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; штрафів і стягнень за порушення екологічних норм і правил. Також негативно впливає на ділову репутацію компанії тінізація доходів від трудової діяльності, дискримінація у відносинах з найманими працівниками, незаконне використання праці мігрантів, жінок, підлітків, дітей, виробництво та реалізація неякісних і небезпечних для здоров'я товарів та послуг, наявність судових рішень на користь ділових партнерів тощо.

Агенція Cone Communications провела масштабне дослідження корпоративної соціальної відповідальності, яке демонструє значення соціальної відповідальності у Світовій економіці та її впливу на імідж компанії. За результатами цього дослідження: 84% опитаних беруть до уваги корпоративну соціальну відповідальність, вирішуючи продуктами чи послугами якої компанії користуватись, 82% вирішують які продукти та послуги рекомендувати іншим, 84% – які компанії вони хочуть бачити у своїх громадах і в яких компаніях вони би хотіли працювати (79%), а також 93% громадян матимуть більш позитивне уявлення про цю компанію [11].

Так, позитивно впливає на імідж компанії Google її активна участь в проєктах пов'язаних з освітою та навчанням малозабезпечених і незахищених верств населення. Крім того, компанія бореться з расовою дискримінацією та фінансує організації, що працюють над розв'язанням проблеми расових упереджень і нерівності в США. Компанія Apple забезпечує деякі американські школи власною технікою. Microsoft інвестує у розвиток технологій щодо скорочення викидів вуглецю, вкладає кошти в екологічні проєкти. Компанія Nike виділила \$25 мільйонів та подарувала понад 32 тис. пар спеціальних кросівок медикам, що борються з COVID-19. McDonalds щорічно бере участь у благодійній програмі «Долонька щастя» від фундації «Дім Рональда Макдональда в Україні» [12].

Слід зазначити, що у період пандемії національні бізнес-структури спрямували свої зусилля на підтримку держави у боротьбі із пандемією. Від початку пандемії Кока-Кола Беверіджиз Україна активувала свої зусилля для подолання кризи. Компанія передала необхідну продукцію вразливим категоріям населення, пляшки води і напоїв для лікарень, які лікують пацієнтів із коронавірусом. Vodafone Ukraine виділила 33 мільйони гривень на підтримку української медицини в боротьбі з коронавірусом. Компанія закупила 5 апаратів штучної вентиляції легень виробництва Німеччини для лікарень Києва, Львова, Харкова, Житомира та Луцька. IDS Borjomi Ukraine зарекомендувала себе як соціально відповідальна компанія, яка реалізує еко-проєкти, спрямовані на збереження флори і фауни Карпат, у партнерстві з WWF: Національна програма «Разом за природу» – висаджено 100000 дерев у 3 національних заповідниках; Національний проєкт захисту тварин – льодяна скульптура рисі в Києві, конкурс на скульптуру рисі в м. Моршин, урочище встановлення та відкриття, Проєкт «Сортуй!» – зменшено вагу пляшки на 15%; Проєкт «Зелена торба» – збір і сортування пластику [13].

У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України в країні почали відбуватися активно міграційні процеси, суттєво підвищились ризики втрати майна як фізичними особами так і суб'єктами господарювання, збільшилась кількість підприємств, що стали неспроможними виконувати взяті на себе зобов'язання. Також проблемою сучасного бізнесу стало зменшення виробництва товарів, які експортувалися, адже частини Миколаївської, Херсонської та Запорізької областей є окуповані, що в свою чергу унеможлиблює доступ до портів. Ведення бойових дій спричинило погіршення стану довкілля внаслідок влучення снарядів та аварійного порушення роботи численних підприємств гірничодобувної, хімічної, енергетичної, металургійної галузей.

Під час війни суб'єкти господарювання зіткнулись з проблемами логістики товарів, підвищення цін, втрата клієнтів, неплатоспроможність контрагентів, дефіцити на ринку праці в складних регіонах та перенасичення в безпечних, зруйнованих цехи, склади, магазини тощо. Особливо складно прогнозувати попит тим підприємствам, що продавали послуги чи товари не першої необхідності, або навіть розкоші. Більшість клієнтів або покинули країну, або вважають більш пріоритетним перераховувати кошти на благодійність, волонтерську чи гуманітарну допомогу, підтримку ЗСУ.

Серед викликів з якими зустрілись підприємства в умовах воєнного стану є релокація підприємств. Сам термін «релокація» англійського походження від слова *relocate, relocation*, і означає – переміщувати, переміщення бізнесу з однієї країни в іншу. Для українського бізнес середовища термін «релокація» означає вимушене переміщення усіх, або частини працівників компанії з одного регіону в інший в межах країни, або за її межі.

За даними Міністерства економіки України [14], програма релокації підприємств направлено на переміщення підприємств (їх потужностей) з територій, що наближені або знаходяться у зоні прове-

дення бойових дій (наприклад, Донецька, Луганська, Херсонська, Запорізька, Харківська та інші області), в більш безпечні регіони, насамперед на заході України (наразі доступні для переміщення 9 регіонів: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Вінницька, Волинська та Рівненська області). Логістично найзручнішими для цього наразі є Польща, Молдова, Німеччина, Болгарія, Румунія, Чехія, Англія, а також США, Грузія та Індія.

З початку повномасштабної війни росії проти України всі українські та частина найвпливовіших міжнародних компаній почали оприлюднити чітку позицію щодо війни – підтримка українського народу та допомога Збройним силам України заради досягнення скорішого миру на українських землях. З перших днів український бізнес проявив свою найкращу сторону – згуртувався та сконцентрувався на допомозі державі та людям. Такі фірми, як: Інтерпайп, Metinvest, Ferrexpo, DCH Steel, Dycker Hoff Cement Ukraine, ДТЕК облаштовують бомбосховища та тимчасові укриття для населення в різних куточках України, що дуже важливо на сьогоднішній день.

Українські компанії з початком військових дій були вимушені переглянути свою стратегію корпоративної соціальної відповідальності та адаптувати її до нових, військових умов. Пріоритетним стали питання безпеки. Задля безпеки співробітників під час повітряної тривоги суб'єктами бізнесу було облаштовано власні бомбосховища. Для організації нормальних умов праці було закуплено генератори та вжито заходів щодо забезпечення психологічної підтримки співробітників. Соціально відповідальні підприємства активно надали перевагу благодійним проектам, що мали на меті допомогу Збройним силам України, відновлення зруйнованих об'єктів інфраструктури, підтримку внутрішньо переміщених осіб.

Окремо слід зазначити, що сучасним аспектом корпоративної соціальної відповідальності стало патріотичне

спрямування: організація та проведення курсів з вивчення української мови, історії України; підтримка українського виробника; відмова від бізнес – партнерів, які мають зв'язки з країною-агресором тощо.

Отже, нині перед суб'єктами господарювання постало складне завдання – турбота не тільки про прибутки і сплату податків, а й про соціально незахищені верстви населення, про екологічний стан довкілля та обороноздатність країни.

Висновки. У період дії воєнного стану корпоративна соціальна відповідальність бізнесу є гостро необхідною, оскільки вона стає все більш важливою для навколишнього середовища, суспільства

та держави. Позитивним є те, що український бізнес, балансуючи між економічною раціональністю та суспільною відповідальністю, став ще одним фактором неочікуваної обороноздатності України. Проте і бізнес, і держава мають бути готовими повернутись на рейки мирного життя. Повеєнна розбудова країни буде вимагати від держави створення умов для ефективного функціонування корпоративної соціальної відповідальності, а від бізнесу активної участі в екологічних, освітніх проектах, піклуванні про людей з обмеженими можливостями та відновленні зруйнованої інфраструктури країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Колот А. М. Корпоративна соціальна відповідальність: сучасна філософія, проблеми засвоєння. https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/55882/1/Konspekt_lektsii_KSV.pdf.
2. Супрун Н.А. Корпоративна соціальна відповідальність як чинник соціального залучення (в контексті цілей стратегії «Europe'2020») / Н.А. Супрун // Український соціум. 2013. № 2. С. 163–176. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2013_2_14.
3. Злепко П. С. Розвиток соціальної відповідальності бізнесу в Україні// <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/44350/1/%D0%97%D0%BB%D0%B5%D0%BF%D0%BA%D0%BE%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0.pdf>
4. Elkington J. Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of the 21st Century Business / Elkington J. // Capstone Publishing, 2000. 162 p.
5. Freeman R. Edward Corporate Stakeholder Responsibility: A New Approach to CSR / Freeman R. Edward, S. Ramakrishna Velamuri, Brian Moriarty // Business Roundtable Institute for Corporate Ethics, 2006. 77 p.
6. Carnegie A. The Gospel of Wealth. Revija za socijalnu politiku. 2012. 19 (2). P. 199–206.
7. Матророва Л. Розвиток концепції корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) бізнесу в Україні. Інфраструктура ринку. 2019. Вип. 33. С. 194–201.
8. Грицина Л.А. Еволюція та формування концепції корпоративної соціальної відповідальності підприємств http://www.rusnauka.com/5._NTSB_2007/Economics/20157.doc.htm.
9. Охріменко О.О., Іванова Т.В. Соціальна відповідальність. Навч. посіб. // Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». 2015. 180 с.
10. Корпоративна соціальна відповідальність: моделі та управлінська практика: підручник / Саприкіна М.А., Ляшенко О. М, Саєнсус М.А., Місько Г.А., Зінченко А.Г.; за наук. ред. д.е.н., проф., засл. діяч науки і техніки України Редькіна О.С. К.: ТОВ «Фарбований лист». 2011. 480 с.
11. Cone Communications/Ebiquity Global CSR Study. <https://www.conecomm.com/research-blog/2015-conecommunications-ebiquity-global-csr-study>.
12. Що таке КСВ та чому це важливо. <https://givingtuesday.org.ua/blog/shho-take-ksv-ta-chomu-tse-vazhlyvo/>
13. Корпоративна соціальна відповідальність: весняні кейси. https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZ002168.
14. Програма релокації підприємств. <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv>.

REFERENCES:

1. Kolot, A.M. Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist: suchasna filosofii, problemy zasvoiennia [Corporate Social Responsibility: Modern Philosophy, Problems of Assimilation]. Retrieved from https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/55882/1/Konspekt_lektsii_KSV.pdf. [in Ukrainian]
2. Suprun, N.A. (2013). Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist yak chynnyk sotsialnoho zaluchennia (v konteksti tsilei stratehii «Europe2020») [Corporate social responsibility as a factor of social involvement (in the context of the goals of the strategy "Europe'2020")]. *Ukrainskyi sotsium*. 2. S. 163–176. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2013_2_14. [in Ukrainian]
3. Zlepko, P.S. Rozvytok sotsialnoi vidpovidalnosti biznesu v Ukraini [Rozvytku sotsialnoho responsivity biznesu v Ukraini]. Retrieved from: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/44350/1/%D0%97%D0%BB%D0%B5%D0%BF%D0%BA%D0%BE%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0.pdf> [in Ukrainian]
4. Elkington, J. (2000). *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of the 21st Century Business* / Elkington J. // Capstone Publishing, 162 p.
5. Freeman, R. (2006). *Edward Corporate Stakeholder Responsibility: A New Approach to CSR* / Freeman R. Edward, S. Ramakrishna Velamuri, Brian Moriarty // Business Roundtable Institute for Corporate Ethics. 77 p.
6. Carnegie, A. (2012). The Gospel of Wealth. *Revija za socijalnu politiku*. 19 (2). P. 199–206.
7. Matrosova, L. (2019). Rozvytok kontseptsii korporatyvnoi sotsialnoi vidpovidalnosti (KSV) biznesu v Ukraini. *Infrastruktura rynku* [Development of the concept of corporate social responsibility (CSR) of business in Ukraine]. *Infrastruktura rynku*, 33. S. 194–201. [in Ukrainian]
8. Hrytsyna, L.A. Evoliutsiia ta formuvannia kontseptsii korporatyvnoi sotsialnoi vidpovidalnosti pidpriemstv [Evolution and Formation of the Concept of Corporate Social Responsibility of Enterprises. Retrieved from: http://www.rusnauka.com/5._NTSB_2007/Economics/20157.doc.htm [in Ukrainian].
9. Okhrimenko, O.O., & Ivanova T.V. (2015). Sotsialna vidpovidalnist [ocial responsibility]. *Natsionalnyi tekhnichniyi universytet Ukrainy «Kyivskyi politekhnichniyi instytut»*. 180 s. [in Ukrainian]
10. Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist: modeli ta upravlinaska praktyka (2011). [Corporate social responsibility: models and management practice]. Saprykina M.A., Liashenko O. M, Saiensus M.A., Misko H.A., Zinchenko A.H.; za nauk. red. d.e.n., prof., zasl. diiach nauky i tekhniky Ukrainy Redkina O.S. K.: TOV «Farbovani lyst». 480 s. [in Ukrainian]
11. Sope Communications/Ebiquity Global CSR Study. Retrieved from: <https://www.conecomm.com/research-blog/2015-conecommunications-ebiquity-global-csr-study>.
12. Shcho take KSV ta chomu tse vazhlyvo [What is CSR and why is it important]. Retrieved from: <https://givingtuesday.org.ua/blog/shho-take-ksv-ta-chomu-tse-vazhlyvo/> [in Ukrainian]
13. Korporatyvna sotsialna vidpovidalnist: vesniani keisy [Corporate Social Responsibility: Spring Cases]. Retrieved from: https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZ002168. [in Ukrainian]
14. Prohrama relokatsii pidpriemstv [Enterprise relocation program]. Retrieved from: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=ukUA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv>.

ВИХІД УЧАСНИКА З ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ НА ПІДСТАВІ ОДНОСТОРОННІХ ДІЙ

Приходько Анастасія Сергіївна,
юрист, Харків, Україна
ORCID ID: 0009-0005-8127-9182

У статті проаналізована правова природа виходу учасника з товариства з обмеженою відповідальністю на підставі дій як юридичних фактів учасників товариства. Особлива увага приділена порядку виходу учасника з товариства, якщо для цього потрібна згода інших учасників товариства. Показано, що правова природа виходу учасника з товариства базується на діях як юридичних фактах, у тому числі на односторонніх діях учасників цього процесу.

Основними діями учасників цього процесу є дії учасника товариства, який виходить із нього (подання заяви про вихід із товариства), і дії інших учасників товариства (надання згоди на вихід учасника з товариства). Ці дії, що мають цивільно-правову природу, слід розглядати як односторонні дії суб'єктів корпоративних правовідносин.

Дії суб'єкта державної реєстрації щодо внесення змін до відомостей Єдиного державного реєстру та надання виписки заявнику, товариству та іншим учасникам товариства слід розглядати як зовнішні публічні дії, юридичні акти, які мають публічно-правову природу.

Показано, що подання заяви про вихід з товариства не може розглядатися як односторонній правочин, оскільки ця дія самостійно не породжує настання правових наслідків – припинення корпоративних прав учасника товариства.

Односторонній правочин припинення корпоративних прав шляхом виходу учасника з товариства вчиняється при реалізації юридичного складу, основними елементами якого є дії як учасника, який виходить з товариства, так і інших учасників товариства (у випадку надання згоди) та суб'єкта державної реєстрації. Тільки при завершенні всього юридичного складу виникають правові наслідки – припинення корпоративних прав учасника товариства.

Односторонні дії є рушійною силою настання одностороннього правочину припинення корпоративних прав учасника товариства та головними щодо реалізації волевиявлення учасника, тобто здійснення суб'єктивного корпоративного права на вихід учасника з товариства.

Правовими наслідками для учасника при виході з товариства є припинення його права на частку в статутному капіталі, припинення корпоративних прав, тобто прав з частки, та корпоративних правовідносин з товариством.

Правові наслідки для товариства і для інших учасників при виході учасника з товариства залежать від ухваленого рішення товариством зменшувати або не зменшувати свій статутний капітал, що може вплинути на прибуток товариства і на розмір отримуваних іншими учасниками дивідендів.

Ключові слова: товариство з обмеженою відповідальністю, право на вихід учасника, правова природа виходу, правові наслідки виходу, односторонні дії, односторонній правочин.

Prykhodko Anastasiia. Withdrawal of a member from a limited liability company on the basis of unilateral actions

The article analyzes the legal nature of a member's withdrawal from a limited liability company on the basis of actions as legal facts of the company's members. Particular attention is paid to the procedure for a member's withdrawal from a company if this requires the consent of other company members. It is shown that the legal nature of a member's withdrawal from a company is based on actions as legal facts, including unilateral actions of the parties to this process.

The main actions of the parties to this process are the actions of the withdrawing member (submission of an application for withdrawal from the company) and the actions of other

members of the company (granting consent to the withdrawal of the member from the company). These actions, which are of a civil law nature, should be considered as unilateral actions of the subjects of corporate relationships.

The actions of a state registration entity regarding amendments to the details in the Unified State Register and provision of an extract to the applicant, the company and other company members should be considered as external public actions, legal acts of a public law nature.

The article shows that submission of an application for withdrawal from a company cannot be considered a unilateral deed, since this action does not itself give rise to legal consequences – termination of corporate rights of a company's member.

A unilateral deed of termination of corporate rights by withdrawal of a member from a company is made in the course of implementation of the legal set, the main elements of which are actions of both the withdrawing member and other members of the company (if they give their consent) and the state registration entity. Only when the entire legal set is completed, legal consequences arise – termination of corporate rights of a company member.

Unilateral actions are the driving force behind the unilateral deed of termination of corporate rights of a company's member and are the main ones in terms of realization of the member's will, i.e., exercise of the corporate right to withdraw from the company.

The legal consequences for a member upon withdrawal from the company are the termination of their right to a share in the authorized capital, termination of corporate rights, i.e., rights from the share, and corporate legal relations with the company.

The legal consequences for the company and for other members upon a member's withdrawal from the company depend on the company's decision to reduce or not to reduce its authorized capital, which may affect the company's profit and the amount of dividends received by other members.

Key words: limited liability company, right to withdrawal of a member, legal nature of withdrawal, legal consequences of withdrawal, unilateral actions, unilateral deed.

Постановка проблеми. Питанню виходу з товариства як добровільного волевиявлення учасника, спрямованого на припинення корпоративних правовідносин між учасником і товариством у фаховій літературі приділялася увага. Однак недостатньо досліджуваними є окремі питання, що стосуються порядку виходу, правової природи виходу на підставі односторонніх дій та правових наслідків виходу учасника з товариства. Дискусійним також є порядок виходу учасника з товариства, якщо його частка у статутному капіталі складає 50 і більше відсотків.

З 01 січня 2023 року набули чинності зміни до Цивільного кодексу України в редакції Закону України від 27.07.2022 року № 2465-IX. Кодекс було доповнено статтею 96¹ «Права учасників (засновників, акціонерів, пайовиків) юридичних осіб (корпоративні права)», де в п. 3 ч. 3 зазначено, що учасники юридичної особи мають право у випадках, передбачених законом та установчим документом, вийти з юридичної особи [1]. У контексті цих змін право на вихід роз-

глядається як одне із основних корпоративних прав учасника товариства. Тому актуальним є аналіз впливу цих змін на здійснення учасником права на вихід з товариства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми визначення суті та правових наслідків виходу учасника з господарського товариства досліджували у своїх наукових працях, зокрема, Н. Бутрин, О. Кібенко, А. Залеська, В. Кравчук, І. Саракун, Л. Сіщук, І. Спасибо-Фатеева, Г. Уразова, В. Цікало та ін. Дискусійними залишаються питання правової природи виходу з товариства з обмеженою відповідальністю (надалі – «ТОВ») і визначення співвідношення односторонніх дій та одностороннього правочину щодо припинення корпоративних прав учасника. Недостатньо уваги в дослідженнях приділено місцю і значенню односторонніх дій при реалізації одностороннього правочину припинення корпоративних прав учасника шляхом його виходу з товариства.

Формулювання мети статті. Метою статті є дослідження особливостей

та правової природи виходу учасника з ТОВ на підставі односторонніх дій з урахуванням останніх змін законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У фаховій літературі наводяться такі підходи науковців щодо визначення правової природи виходу учасника з господарського товариства, тобто сукупності тих особливостей, які відображають сутність цього правового явища.

Так, на думку Л. Сіщук, суть права на вихід учасника з господарського товариства полягає у тому, що учасник реалізує це право тільки з власної *ініціативи*, незалежно від волі та волевиявлення інших учасників чи товариства. Іншими словами, вихід з товариства є самостійним, добровільним волевиявленням учасника, спрямованим на припинення корпоративних відносин між учасником і товариством [2, с. 150–154]. В. Кравчук запропонував правову сутність виходу з товариства визначати як добровільне, одностороннє волевиявлення, що спрямоване на припинення корпоративних правовідносин з товариством [3, с. 6]. У розумінні О. Мельника, вихід з товариства – це врегульоване нормами цивільного права добровільне, одностороннє, безумовне волевиявлення учасника, спрямоване на припинення корпоративних правовідносин з товариством [4, с. 73–76].

Отже, можна простежити такі характеристики виходу учасника з ТОВ: це є самостійним, добровільним, одностороннім, безумовним волевиявленням учасника, спрямованим на припинення його корпоративних правовідносин з ТОВ. Тобто, вихід пов'язаний з власною волею та свободою власного вибору учасника щодо припинення його корпоративних правовідносин з ТОВ.

Однак слід зазначити, що здійснення корпоративного права виходу учасника з товариства має певні застереження щодо безумовності, передбачені змінами в Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [5] (надалі – «Закон України «Про

ТОВ та ТДВ»). Так, здійснення права на вихід учасника, частка якого у статутному капіталі становить 50 або більше відсотків, залежить від згоди інших учасників, якщо статутом не встановлена можливість вийти без такої згоди. Відповідне положення включається до статуту товариства або виключається з нього одностайним рішенням загальних зборів учасників, у яких взяли участь усі учасники товариства. Однак учасник товариства, частка якого у статутному капіталі товариства менше 50 відсотків, може вийти з товариства у будь-який час без згоди інших учасників.

Таким чином, з внесенням змін законодавець збільшив обсяг диспозитивності врегулювання учасниками ТОВ можливостей виходу з нього. Реалізація корпоративного права виходу учасника із товариства, якщо його частка у статутному капіталі товариства становить 50 або більше відсотків, можлива якщо у статуті товариства є відповідне положення про вихід без згоди або у разі надання згоди інших учасників на вихід з товариства.

Отже, порядок виходу і юридичний склад дій можуть різнитися залежно від розміру частки учасника в статутному капіталі товариства.

Припинення корпоративних прав учасника товариства шляхом його виходу з товариства відбувається на основі реалізації добровільного, одностороннього волевиявлення учасника товариства та є однією з форм здійснення його корпоративного права на вихід із товариства. В основі його здійснення лежать односторонні дії учасника товариства і дії інших учасників товариства, а також необхідні дії органів державної реєстрації, передбачені законодавством.

Односторонні дії в цивільних правовідносинах (зокрема, і в корпоративних) розглядаються як односторонні волевиявлення суб'єктів цих правовідносин, як правомірні дії, що спрямовані на створення юридичних наслідків, тобто на виникнення, зміну та, як у цьому випадку, припинення цих правовідносин.

Розглянемо місце і значення односторонніх дій при реалізації правочину припинення корпоративних прав учасника шляхом його виходу із товариства. Обсяг дій як юридичних фактів для настання правочину припинення корпоративних прав учасника при його виході з товариства залежить від розміру частки учасника в статутному капіталі товариства.

Так, якщо частка учасника у статутному капіталі товариства становить менше 50 відсотків, то його вихід з товариства відбувається шляхом вчинення таких односторонніх дій учасника, як подання заяви про вихід до органу державної реєстрації та внесення реєстратором відповідних змін до ЄДР [6].

Якщо частка учасника у статутному капіталі товариства становить 50 і більше відсотків, то для досягнення правового результату, повний юридичний склад включає такі елементи:

- подання учасником заяви про вихід з товариства;
- подання згоди іншими учасниками на вихід учасника з товариства протягом одного місяця з дня подання учасником заяви, якщо інший строк не передбачений статутом;
- подання учасником до органу державної реєстрації заяви про вихід з товариства та згоди інших учасників товариства на вихід учасника з товариства, справжність підписів на яких засвідчується нотаріально;
- державна реєстрація змін до відомостей ЄДР, пов'язаних зі зміною складу учасників товариства (через вихід учасника з товариства), та надіслання суб'єктом державної реєстрації товариству, заявнику та іншим учасникам товариства виписки з ЄДР.

Основною односторонньою дією як юридичним фактом, що реалізує волевиявлення учасника щодо його виходу з товариства, є подання заяви про вихід з товариства.

Ряд науковців розглядають подання заяви про вихід з товариства як односторонній правочин. Так, досліджен-

ням правової природи виходу учасника з товариства шляхом подачі заяви про вихід як одностороннього правочину приділено увагу в наукових працях Г. Уразової [7, с. 131], Р. Таш'яна [8, с. 140–141], В. Кравчука [9, с. 3–4], Є. Щербини і Я. Гетьмана [10, с. 53–55] та ін.

Існує і протилежна позиція. Так, зазначається, що вихід є формою реалізації корпоративного права на вихід, а не правочинном [11, с. 378]. При цьому вихід не слід ототожнювати із заявою про вихід, яка є лише зовнішньою формою фіксації відповідного волевиявлення [12, с. 197], тобто є повідомленням, а не правочинном [13, с. 210].

Вбачається, що подання заяви про вихід не може вважатися одностороннім правочинном, оскільки ця дія хоч і спрямована, але не здатна самотійно породити правові наслідки – припинення корпоративних прав учасника товариства. Згідно ч. 5 ст. 24 Закону про ТОВ та ТДВ учасник вважається таким, що вийшов з товариства, з дня державної реєстрації його виходу. Тому для здійснення цього правочину необхідні також інші дії, крім односторонньої дії учасника.

Зупинимося на односторонніх діях учасників товариства щодо надання згоди на вихід учасника з товариства, якщо його частка у статутному капіталі товариства становить 50 або більше відсотків. Ці односторонні дії кожного учасника окремо можуть бути вирішальними при реалізації права на вихід з товариства, оскільки воно не може бути реалізоване та буде заблоковане у випадку не надання згоди всіх учасників товариства.

Цей порядок пояснюється великим ризиком для бізнесу при виведенні більшої частини активів учасником товариства на підставі виплати йому компенсації вартості частки у статутному капіталі товариства, що може призвести до втрати бізнесу [14]. При цьому надавати згоди інші учасники не зобов'язані, що також підтверджується судовою практикою. Так, у одному зі своїх рішень КГС ВС зазначає, що відсутні підстави для проведення державної

реєстрації змін у статуті товариства на підставі заяви про вихід учасника, якщо відсутня згода іншого учасника, а надання такої згоди є правом, а не обов'язком учасника [15]. Тобто, інші учасники мають право надати згоду або відмовитися від надання згоди на вихід з товариства учасника, частка якого у статутному капіталі товариства становить 50 або більше відсотків. За цих обставин реалізація права на вихід не є безумовною.

Підсумовуючи, для настання правочину, спрямованого на припинення корпоративних прав учасника з таким розміром частки шляхом його виходу з ТОВ необхідно завершити весь юридичний склад. Основними діями при цьому є реалізація самостійних добровільних волевиявлень як учасника товариства, який виходить із нього (подання заяви на вихід із товариства), так і інших учасників товариства (надання згоди на вихід учасника з товариства). Ці дії мають цивільно-правову природу і їх слід розглядати як дії за власною волею, тобто односторонні дії суб'єктів корпоративних правовідносин, а правочин, який вони породжують, – односторонній правочин (ст. 202 ЦК України).

Дії суб'єкта державної реєстрації щодо внесення змін до відомостей ЄДР та надання ТОВ, заявнику та іншим учасникам ТОВ виписки слід розглядати як зовнішні публічні дії, юридичні акти, які мають публічно-правову природу.

Односторонні дії, як юридичні факти є основними у юридичному складі і рушійною силою щодо настання одностороннього правочину припинення корпоративних прав учасника при його виході з товариства.

При виході учасника з ТОВ можливі правові наслідки для учасника, для товариства, так і для інших учасників.

Правовими наслідками учасника при виході з ТОВ є припинення його права на частку в статутному капіталі, припинення корпоративних прав та корпоративних правовідносин з товариством.

Правові наслідки для товариства і для інших учасників при виході учасника

із товариства залежать від ухваленого рішення товариством зменшувати або не зменшувати свій статутний капітал.

Якщо при виході учасника з товариства ухвалюється рішення про зменшення розміру статутного капіталу, тобто його частка в статутному капіталі не передається, то це рішення надається органу державної реєстрації на основі якого вносяться зміни до відомостей ЄДР щодо виходу учасника товариства, у тому числі запис про зменшення розміру статутного капіталу на розмір відповідної частки в статутному капіталі. У цьому випадку зменшується обсяг активів товариства, що може негативно вплинути на прибуток товариства і на розмір отримуваних дивідендів учасниками товариства.

Товариство може не зменшувати розмір статутного капіталу, якщо товариство ухвалює рішення про набуття частки, яка належала учаснику, який вийшов з товариства. При цьому товариство додатково має надати органу державної реєстрації довідку про формування резервного капіталу в розмірі, який відповідно до закону допускає володіння часткою у своєму статутному капіталі. У цьому випадку обсяг активів товариства не зменшується, що не впливає на прибуток товариства та на розмір отримуваних дивідендів учасниками товариства.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших досліджень у цьому напрямку. При проведенні дослідження особливостей та правової природи виходу учасника з товариства з обмеженою відповідальністю на підставі односторонніх дій з урахуванням останніх змін, внесених до законодавства України отримані такі результати:

1. Вихід учасника з товариства, що відбувається за його власною волею, є доволі складною і неоднозначною процедурою, якщо для цього потрібна згода інших учасників товариства.

2. Юридичний склад щодо виходу учасника з товариства з обмеженою відповідальністю включає такі односторонні дії, як юридичні факти, що в сукупності

є підставами припинення корпоративних прав:

– добровільне волевиявлення як учасника товариства, який виходить із нього (подання учасником заяви про вихід із товариства), так і інших учасників товариства (надання згоди на вихід учасника з товариства). Ці дії мають цивільно-правову природу;

– дії суб'єкта державної реєстрації, на підставі повноважень цього органу державної влади, які мають публічно-правову природу.

3. Односторонні дії учасників товариства є рушійною силою припинення корпоративних прав учасника товариства

і головними в юридичному складі реалізації волевиявлення учасника при його виході з товариства.

4. При виході учасника з товариства з обмеженою відповідальністю можливі правові наслідки для учасника, для товариства, а також для інших учасників, які можуть вплинути на прибуток товариства та на розмір отримуваних дивідендів учасниками товариства.

5. Подальші дослідження слід розглядати в контексті удосконалення законодавства щодо урегулювання можливостей вільного виходу учасника з товариства з обмеженою відповідальністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

2. Сіщук Л.В. Колізії у правовому регулюванні щодо визначення моменту виходу учасника з господарського товариства. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 15. С. 150–154.

3. Кравчук В.М. Припинення корпоративних правовідносин в господарських товариствах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2010, 38 с.

4. Мельник О.В. Вихід з господарського товариства як підстава припинення корпоративних правовідносин: цивільно-правовий аспект. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 2. С. 73–76.

5. Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» № 2275-VIII від 06.02.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text>

6. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» № 755-IV від 15.05.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>

7. Уразова Г.О. Право учасника на вихід із товариства з обмеженою відповідальністю. Проблеми законності. 2015. Вип. 129. С. 129–138.

8. Таш'ян Р.І. Односторонні правочини у цивільному праві: монографія. Харків: Право, 2010. 200 с.

9. Кравчук В.М. Правова сутність виходу з товариства. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 1. С. 3–4.

10. Щербина Є. М., Гетьман Я. В. Правовий аналіз виходу з товариства з обмеженою відповідальністю його учасника. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 6. Том 3. С. 53–55.

11. Кравчук В.М. Припинення корпоративних правовідносин в господарських товариствах : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2010, 430 с.

12. Спасибо-Фатеева І.В. Проблеми правової кваліфікації певних дій учасників господарських товариств. Правовий захист корпоративних прав за законодавством України та країн Європейського Союзу: матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф. наук. – докл. ін-т прив. права і підпр. ім. Ф.Г. Бурчака. 27–28 вересня 2019. С. 207–212.

13. Кобець Р. Новий закон про ТОВ: Порядок виходу учасника з товариства. Delo.ua. URL: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/novijzakon-pro-tov-mozhливостита-riziki-339557/205>

14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 02 грудня 2020 року у справі № 910/13957/19. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93329963&red=100003021625fb7330f3c376129f7426ce1c76&d=5>

15. Кібенко О., Залеська А. Вихід учасника із товариства з обмеженою відповідальністю: проблемні питання та практичні рекомендації. Українське комерційне право. 2012. № 12. С. 20–29.

REFERENCES:

1. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated January 16, 2003]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian]

2. Sishchuk, L.V. (2016). Kolizii u pravovomu rehuliuванні shchodo vyznachennia momentu vykhodu uchasnyka z hospodarskoho tovarystva [Conflicts in the legal regulation of determining the moment of a participant's withdrawal from a business entity]. *Pryvatne pravo i pidpryemnytstvo*. 15. s. 150–154. [in Ukrainian]

3. Kravchuk, V.M. (2010). Prypynennia korporatyvnykh pravovidnosyn v hospodarskykh tovarystvakh [Termination of corporate legal relations in business entities]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Nats. yuryd. akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv. 38 s. [in Ukrainian]

4. Melnyk, O.V. (2015). Vykhid z hospodarskoho tovarystva yak pidstava pryypynennia korporatyvnykh pravovidnosyn: tsyvilno-pravovy aspekt [Withdrawal from a business entity as a ground for termination of corporate legal relations: civil law aspect]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 2. S. 73–76. [in Ukrainian]

5. Zakon Ukrainy «Pro tovarystva z obmezhenoiu ta dodatkovoiu vidpovidalnistiu» [«On Limited Liability Companies and Additional Liability Companies»] № 2275-VIII vid 06.02.2018. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text> [in Ukrainian]

6. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu reiestratsiiu yurydychnykh osib, fizychnykh osib – pidpryemstiv ta hromadskykh formuvan» [«On State Registration of Legal Entities, Individual Entrepreneurs and Public Organizations»] № 755-IV vid 15.05.2003. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> [in Ukrainian]

7. Urazova, H.O. (2015). Pravo uchasnyka na vykhid iz tovarystva z obmezhenoiu vidpovidalnistiu [The right of a participant to withdraw from a limited liability company]. *Problemy zakonnosti*. 129. S. 129–138. [in Ukrainian]

8. Tashian, R.I. (2010). *Odnostoronni pravochyny u tsyvilnomu pravi [Unilateral transactions in civil law]*. Kharkiv: Pravo, 2010. 200 s. [in Ukrainian]

9. Kravchuk, V.M. (2007). Pravova sutnist vykhodu z tovarystva [Legal essence of the withdrawal from the company]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 1. S. 3–4. [in Ukrainian]

10. Shcherbyna, Ye. M., & Hetman, Ya.V. (2017). Pravovy analiz vykhodu z tovarystva z obmezhenoiu vidpovidalnistiu yoho uchasnyka [Legal analysis of the withdrawal of a participant from a limited liability company]. *Aktualni problemy vitchyznanoi yurysprudentsii*, 6. Vols. 3. S. 53–55. [in Ukrainian]

11. Kravchuk, V. M. (2010). Prypynennia korporatyvnykh pravovidnosyn v hospodarskykh tovarystvakh [Termination of corporate legal relations in business entities]. Doctor's thesis. Nats. yuryd. akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Kharkiv. 430 s. [in Ukrainian]

12. Spasybo-Fatieieva, I.V. (2019). Problemy pravovoi kvalifikatsii pevnykh dii uchasnykiv hospodarskykh tovarystv [Problems of legal qualification of certain actions of members of business entities]. Pravovy zakhyst korporatyvnykh prav za zakonodavstvom Ukrainy ta krain

Yevropeiskoho Soiuzu: materialy XVII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. nauk. – dosl. in-t pryv. prava i pidpr. im. F.H. Burchaka. 27–28 veresnia. S. 207–212. [in Ukrainian]

13. Kobets R. Novyi zakon pro TOV: Poriadok vykhodu uchasyka z tovarystva [New law on LLC: Procedure for withdrawal of a member from the company]. Delo.ua. Retrieved from: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/novijzakon-pro-tov-mozhливosti-ta-riziki-339557/205> [in Ukrainian]

14. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho hospodarskoho sudu vid 02 hrudnia 2020 roku u spravi № 910/13957/19 [Resolution of the Supreme Court as part of the panel of judges of the Commercial Court of Cassation dated December 2, 2020 in case No. 910/13957/19]. Retrieved from: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93329963&red=10003021625fb7330f3c376129f7426ce1c76&d=5> [in Ukrainian]

15. Melnyk, O.V. (2015). Vykhid z hospodarskoho tovarystva yak pidstava prypynennia korporatyvnykh pravovidnosyn: tsyvilno-pravovyi aspekt [Withdrawal from a business entity as a ground for termination of corporate legal relations: civil law aspect]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 2. S. 73–76. [in Ukrainian]

16. Kibenko, O., & Zaleska, A. (2012). Vykhid uchasyka iz tovarystva z obmezhenoiu vidpovidalnistiu: problemni pytannia ta praktychni rekomendatsii [Withdrawal of a member from a limited liability company: problematic issues and practical recommendations]. *Ukrainske komertsiiine pravo*, 12. S. 20–29. [in Ukrainian]

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.09>

ОТРИМАННЯ ТА ПІДГОТОВКА ДЕЯКИХ ОБ'ЄКТІВ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ПІД ЧАС СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ

Мирошниченко Юрій Михайлович,

кандидат юридичних наук,

голова Іллічівського районного суду м. Маріуполь

ORCID ID: 0000-0002-9114-1495

У статті представлені теоретичні положення та засновані на них практичні рекомендації, спрямовані на забезпечення законності та ефективності роботи суду з окремими об'єктами експертизи, зокрема щодо відібрання біологічних зразків від особи та підготовки для експертного дослідження матеріалів кримінального провадження.

Констатовано, що якість експертизи залежить не тільки від компетентності експерта та валідності використовуваних ним методик, а й від стану та обсягу, наданого в його розпорядження матеріалу, що вимагає від судді не лише наявності знань відповідних норм процесуального права, але й криміналістичних методів отримання та підготовки об'єктів для експертного дослідження.

З метою уникнення ситуації, коли експерт за браком об'єктів дослідження чи ідентифікаційних ознак і, як наслідок, наявності деяких сумнівів схиляється до певної відповіді на поставлене запитання під впливом відомостей про загальну ситуацію у справі (наприклад, визнання особою винуватості), пропонується надавати експерту лише дані та матеріали кримінального провадження, що підлягають безпосередньому дослідженню.

Задля унормування порядку та умов отримання від особи біологічних зразків для проведення експертизи необхідно розробити міжвідомчий нормативно-правовий акт. Наразі ж при ухваленні рішення щодо примусового відібрання біологічного матеріалу для експертного дослідження та оцінки його результатів пропонується урахувати: ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення; доказову значущість даних, які передбачається отримати із застосуванням заходів фізичного впливу (зокрема, наявність інших доказів певних фактів і обставин); можливість альтернативних способів отримання зразків; наявність зафіксованої належним чином відмови особи добровільно надати біологічні зразки та її мотиви; ризики для здоров'я обвинуваченого, спосіб проведення процедури та ступінь заподіяваного нею фізичного болю, душевних страждань тощо.

Ключові слова: кримінальне судочинство, судова експертиза, об'єкти, зразки.

Myroshnychenko Yurii. Obtaining and preparing some objects for examination during the trial of criminal cases

The article presents theoretical provisions and practical recommendations based on them aimed at ensuring the legality and effectiveness of the court's work with individual objects of examination, in particular regarding the selection of biological samples from the person and the preparation of materials of criminal proceedings for expert research.

It is stated that the quality of the examination depends not only on the competence of the expert and the validity of the methods used by him, but also on the state and volume of the material provided at his disposal, which requires the judge not only to have knowledge of the relevant rules of procedural law, but also forensic methods for obtaining and preparing objects for expert research.

In order to avoid a situation where an expert for lack of research objects or identification features and, as a result, the presence of some doubts is inclined to a certain answer to the question

under the influence of information about the general situation in the case (for example, the recognition of guilt by a person), it is proposed to provide the expert with only data and materials of criminal proceedings subject to direct research.

In order to normalize the procedure and conditions for obtaining biological samples from a person for examination, it is necessary to develop an interdepartmental legal act. Currently, when deciding on the forced selection of biological material for expert research, it is proposed to take into account: the degree of public danger of a criminal offense; evidential significance of the data that are supposed to be obtained using physical impact measures (in particular, the presence of other evidence of certain facts and circumstances); the possibility of alternative methods of obtaining samples; the presence of a properly recorded refusal of a person to voluntarily provide biological samples and its motives; risks to the health of the accused, the manner of the procedure and the physical pain and mental suffering caused by it, etc.

Key words: criminal justice, forensic examination, objects, samples.

Постановка проблеми. Судова експертиза є провідною формою застосування даних різних наукових дисциплін до розв'язання завдань сучасного судочинства, ефективним інструментом встановлення фактів і обставин, що мають значення для кримінального провадження. Водночас якість експертизи залежить не тільки від рівня професійної підготовки експерта та надійності використовуваних ним методик, а й від стану та обсягу, переданого на експертизу матеріалу, що визначає необхідність особливого підходу до підготовки деяких об'єктів для експертного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми роботи з матеріальними носіями криміналістично значущої інформації доволі глибоко досліджувалися Ю.П. Аленіним, П.Д. Біленчуком, В.Д. Берназом, Т.В. Варфоломєєвою, А.Ф. Волобуєвим, В.Г. Гончаренком, А.В. Іщенком, В.В. Коваленком, В.О. Коноваловою, Є.Д. Лук'янчиковим, В.Т. Нором, В.М. Тертишником, В.В. Тіщенком, К.О. Чаплинським, В.Ю. Шепітьком, М.Г. Щербаковським та іншими науковцями. Водночас деякі питання отримання та підготовки зразків і об'єктів для проведення експертизи під час судового розгляду кримінальних справ залишаються недостатньо вивченими.

Мета дослідження, результати якого подаються у цій статті, полягала у формуванні теоретичних положень і заснованих на них практичних рекомендацій, спрямованих на забезпечення законності та ефективності роботи суду з окремими об'єктами

експертизи, зокрема щодо відібрання біологічних зразків від особи та підготовки для експертного дослідження матеріалів кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про судову експертизу» судово-експертному дослідженню піддаються матеріальні об'єкти, явища та процеси, які містять інформацію про обставини справи. Ми схильні до вузького тлумачення поняття об'єктів експертизи – матеріальних (предмети, їх сукупності) або матеріалізованих (документи) джерел інформації про фактичні дані, що мають значення для кримінального провадження.

До загальних об'єктів, які можуть бути досліджені експертом відносяться: речові докази (первісні, тобто безпосередньо пов'язані з подією злочину – предмети, рідини, мікрочастинки, документи, що несуть сліди злочину та ін., і похідні – зліпки, відбитки, фотознімки слідів злочину, що віддзеркалюють їх істотні ознаки); документи (зокрема, електронні); живі особи (потерпілий, свідок, підсудний; зразки для експертного дослідження, зокрема порівняльні зразки (вільні, умовно-вільні, експериментальні), необхідні для проведення ідентифікаційного дослідження; матеріали кримінальної справи (протоколи слідчих, судових дій і додані до них схеми, довідки, висновки первинних (основних) експертів та ін.), які належать до предмета експертизи; матеріальна обстановка місця події (ділянки місцевості, спорудження, будинки, приміщення, комунікації,

механізми тощо); трупи людей та їх частини; тварини, їх трупи й частини.

Речові докази та документи, що надаються експертові, повинні бути отриманні у спосіб, передбачений статтею 93 КПК України, залученні до кримінального провадження у передбаченому законом порядку (залежно від способу збирання) і набути відповідного процесуального статусу. З ними повинні мати можливість ознайомитися сторони, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження [1].

Зважаючи на специфіку судового провадження, кількість його учасників, обмежену мобільність, вимогу безпосереднього дослідження доказів, можливості суду з отримання зразків для проведення окремих видів експертиз значно вужче тих, які мають органи досудового слідства. Проте це не звільняє суд від обов'язку особисто чи за допомогою спеціалістів відбирати зразки для експертного дослідження й надавати їх у розпорядження експертів (ч. 1 ст. 245 КПК України).

Відібрання зразків з речей і документів проводиться згідно з положеннями закону про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. ст. 160-166 КПК України). Отримання біологічних зразків від особи здійснюється за правилами освідування (ст. 241 КПК України).

У спеціальній літературі розглядаються найбільш проблемні питання застосування статті 245 КПК України, з-поміж яких, зокрема відсутність у законі чітко регламентованого процесуального порядку відбирання біологічних зразків для експертизи та неоднозначність практики віднесення відмови добровільно надати біологічні зразки для проведення експертизи до реалізації права не свідчити проти себе [2, с. 15–16]. З огляду на це збирання вивчення та обробка біологічного матеріалу з метою, скажімо, отримання геномної інформації людини, а також проведення молекулярно-генетичного аналізу потребують всебічного висвітлення з урахуванням положень чинного законодавства України та зарубіжного законодавства,

професійних теоретичних досліджень, практичних питань та впровадження міжнародного досвіду [3].

Одним з найскладніших аспектів у відібранні біологічних зразків для експертизи є правомірність і межі застосування примусу [4, с. 276]. Проблема полягає в тому, що закон лише згадує про можливість примусового отримання біологічного матеріалу у разі відмови особи добровільно надати відповідні зразки і жодним чином не регламентує порядок безпосереднього здійснення цієї операції.

Окремі науковці взагалі пропонують законодавчо заборонити примусове отримання біологічних зразків для проведення експертизи у особи задля встановлення її причетності до вчинення злочину, стверджуючи, що це суперечить міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини [5, с. 276]. Верховний Суд в одній зі своїх постанов також зазначив, що біологічні зразки у особи можуть бути отримані поза її згодою лише за умови, що відібрання таких зразків не має на меті отримання доказів обвинувачення особи, яка надає такі зразки [6].

Нам така позиція теоретиків і практиків кримінального судочинства уявляється спірною. На обґрунтування своїх доводів вони посилаються на висновки, наведені у кількох рішеннях Європейського суду з прав людини щодо вилучення (з-поміж іншого шляхом втручання у право особи на фізичну недоторканність) *речових доказів*, якими зразки для експертного дослідження не є.

Водночас поза увагою лишається релевантіша практика ЄСПЛ, відповідно до якої право не свідчити проти самого себе, що в широкому аспекті включає й право не видавати владі речові докази, не поширюється на використання матеріалів, які можна здобути від обвинуваченого із застосуванням примусу, але які існують незалежно від його волі – наприклад, таких як документи, вилучені на підставі ордера; зразки дихання, крові та сечі, а також тілесної тканини для експертизи ДНК («Тирадо Ортіс і Лосано Мартин проти

Іспанії» (Tirado Ortiz and Lozano Martin v Spain) (ухв.), 43486/98, 22 червня 1999 року) [7, с. 279].

Щоб одержати такі матеріали, обвинувачуваного просять пасивно витримати незначне порушення його фізичної цілісності («Яллох проти Німеччини» (Jalloh v Germany) [GC], 54810/00, 11 липня 2006 року) [7, с. 309]. Зрозуміло, що у разі спротиву до нього можливе застосування методів фізичного впливу, який, безумовно, має бути мінімально необхідним, здійснюватися спеціалістом (медиком) під контролем прокурора та стати предметом ретельної перевірки суду. Для цього відповідні органи державної влади з урахуванням міжнародного досвіду та стандартів повинні розробити нормативно-правовий акт щодо порядку відібрання від особи біологічних зразків для експертизи, яким з-поміж іншого буде унормоване примусове відібрання такого матеріалу.

Наразі ж при примусовому відібранні біологічних зрізків, як за будь-якого іншого застосування до особи законного примусу, слід керуватися загальним правилом, згідно з яким викривальний доказ, отриманий у результаті насильницьких дій або застосування жорстокості чи інших форм поведінки з підозрюваним, що можна характеризувати як катування, ніколи не має використовуватися як підтвердження його вини незалежно від можливої цінності такого доказу. Примус не повинен досягати мінімального рівня жорстокості, інакше він буде порушенням вимог статті 3 Конвенції [8].

Об'єкти дослідження повинні надаватися експерту в кількості, достатній для розв'язання поставлених перед ним завдань. Слушною видається рекомендація І.І. Когутича, котрий радить узгоджувати обсяг необхідного матеріалу з відповідним спеціалістом. Краще коли ним буде майбутній експерт [9, с. 509].

У деяких випадках об'єктом експертизи є матеріали кримінальної справи. Нерідко вони містять суперечливі відомості. Доволі часто це зустрічається у справах про кримінальні правопорушення проти безпеки

виробництва, безпеки руху та експлуатації транспортних засобів, коли пояснення учасників досліджуваної події мають розбіжності щодо її обставин. У криміналістичній літературі існує точка зору, згідно з якою в таких випадках слідчий (суд) зобов'язаний вказати ті дані, на які експерт має спиратися при наданні висновку. Проте, на наше переконання, такий підхід з погляду судової тактики не зовсім вірний.

Експерти насправді нерідко вимагають наведення в ухвалах про доручення проведеної експертизи даних, з яких вони мають виходити, відповідаючи на поставлені питання. По суті, суду пропонується віддати перевагу певному джерелу доказової інформації та зробити висновок щодо доведеності тих чи інших фактів, поставивши таким чином під сумнів власну неупередженість. Тому, коли в кримінальному провадженні маються суперечливі дані, експерт повинен провести дослідження, виходячи окремо з кожного з них і надати альтернативний висновок за кожною з версій. Надалі суд віддає перевагу тій із них, яка підтверджується наявними у справі доказами.

Також існує думка щодо забезпечення об'єктивності експертного дослідження шляхом обмеження доступу експерта до матеріалів справи, що містять інформацію щодо визнання сторонами певних фактів і обставин. На наш погляд, таке обмеження повинно бути вибірковим. Дійсно, ознайомлення експерта з усіма матеріалами кримінального провадження може створити загрозу неупередженості його міркувань, тенденції до розв'язання питань не на основі досліджуваних ознак, а шляхом оцінки наявних у справі доказів [10]. Існує небезпека того, що в ситуації, коли, скажімо, за браком об'єктів дослідження чи ідентифікаційних ознак, експерт вагається щодо висновку про виконання тексту певною особою, визнання нею свого авторства схилить експерта до позитивної відповіді на поставлене запитання. З огляду на це експерту мають надаватися лише матеріали кримінального

провадження, що підлягають безпосередньому дослідженню.

Висновки. Доброякісність експертизи залежить не тільки від компетентності експерта та валідності використовуваних методик, а й від стану та обсягу, наданого в його розпорядження матеріалу, що вимагає від судді не лише наявності знань відповідних норм процесуального права, але й криміналістичних методів отримання та підготовки об'єктів для експертного дослідження.

У межах завдань цього дослідження сформульовані такі висновки, рекомендації та пропозиції:

1. З метою уникнення ситуації, коли експерт за браком об'єктів дослідження чи ідентифікаційних ознак і, як наслідок, наявності деяких сумнівів схиляється до певної відповіді на поставлене запитання під впливом відомостей про загальну ситуацію у справі (наприклад, визнання особою винуватості), експерту мають надаватися лише дані та матеріали кримінального

провадження, що підлягають безпосередньому дослідженню.

2. Задля унормування порядку та умов отримання від особи біологічних зразків для проведення експертизи необхідно розробити міжвідомчий нормативно-правовий акт. Наразі ж при ухваленні рішення щодо примусового відібрання біологічного матеріалу для експертного дослідження слід урахувувати: ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення; доказову значущість даних, які передбачається отримати із застосуванням заходів фізичного впливу (зокрема, наявність інших доказів певних фактів і обставин); можливість альтернативних способів отримання зразків; наявність зафіксованої належним чином відмови особи добровільно надати біологічні зразки та її мотиви; ризики для здоров'я обвинуваченого, спосіб проведення процедури та ступінь заподіюваного нею фізичного болю, душевних страждань тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Постанова Верховного Суду від 07.08.2019 р. у справі № 555/456/18. URL: https://court.sinko.me/document/83617115_7bf45ac4
2. Примусовий відбір зразків у особи для проведення експертизи. Методичні рекомендації для практичних підрозділів / О. В. Лускатов та ін. Дніпро, 2017. 36 с.
3. Filipenko, N., Juodkaitė-Granskienė, G., Ivanovic, A., Turska, V., Myroshnichenko, Y. (2023). Particular Aspects of International Cooperation of Ukrainian Forensic Science Institutions with Foreign Specialists in Collecting, Studying and Processing Human Genomic Information and Conducting Molecular Genetic Analysis. In: Nechyporuk, M., Pavlikov, V., Kritskiy, D. (eds) Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering – 2022. ICTM 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 657. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36201-9_48
4. Дердюк Б. М., Коропецька С. О. Застосування примусу під час відібрання біологічних зразків у особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 274–276. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/68>.
5. Благодир А. А., Благодир В. С. Відповідність відібрання зразків для проведення експертизи міжнародним стандартам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 274–276. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/66>
6. Постанова Верховного Суду від 10.02.2022 р. у справі № 163/2245/17. URL: https://zakon.cc/court/document/read/103283297_997c479c
7. Макбрайд Д. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ : «К.І.С.», 2010. 576 с.
8. CASE OF JALLOH v. GERMANY, (EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS July 11, 2006). https://www.hr-dp.org/files/2013/09/08/CASE_OF_JALLOH_v._GERMANY_.pdf (дата звернення: 09.05.2022).

9. Когутич І. І. Теоретичні основи використання криміналістичних знань під час розгляду кримінальних справ у суді : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00. Київ, 2010. 38 с.
10. Откідач Г. До питання про пожежно-технічну експертизу. *Право України*. 2002. № 4. С. 96–99.

REFERENCES:

1. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 07.08.2019 r. u spravi № 555/456/18 [Resolution of the Supreme Court dated 07.08.2019 in case No. 555/456/18.]. Retrieved from: https://court.sinko.me/document/83617115_7bf45ac4 [in Ukrainian].
2. Luskatov, O.V., et al. (2017). *Prymusovyi vidbir zrazkiv u osoby dlia provedennia ekspertyzy. Metodychni rekomendatsii dlia praktychnykh pidrozdiliv* [Forced sampling of a person for examination. Guidelines for practical units]. Dnipro [in Ukrainian].
3. Filipenko, N., Juodkaitė-Granskienė, G., Ivanovic, A., Turska, V., & Myroshnichenko, Y. (2023). Particular Aspects of International Cooperation of Ukrainian Forensic Science Institutions with Foreign Specialists in Collecting, Studying and Processing Human Genomic Information and Conducting Molecular Genetic Analysis. In: Nechyporuk, M., Pavlikov, V., Kritskiy, D. (eds) *Integrated Computer Technologies in Mechanical Engineering – 2022. ICTM 2022. Lecture Notes in Networks and Systems*, vol. 657. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36201-9_48
4. Derdiuk, B. M., & Koropetska, S. O. (2021). Zastosuvannia prymusu pid chas vidibrannia biolohichnykh zrazkiv u osoby [Use of coercion when taking biological samples from a person]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 1, 274–276. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/68> [in Ukrainian].
5. Blahodyr, A. A., & Blahodyr, V. S. (2021). Vidpovidnist vidibrannia zrazkiv dlia provedennia ekspertyzy mizhnarodnym standartam [Compliance of sampling for examination with international standards]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 2, 274–276. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/66> [in Ukrainian].
6. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 10.02.2022 r. u spravi № 163/2245/17 [Resolution of the Supreme Court dated 10.02.2022 in case No. 163/2245/17.] Retrieved from: https://zakon.cc/court/document/read/103283297_997c479c [in Ukrainian]
7. Makbraid, D. (2010). *Yevropeiska konventsia z prav liudyny ta kryminalnyi protses* [European Convention on Human Rights and Criminal Procedure]. Kyiv: «K.I.S.». 576 s. [in Ukrainian].
8. CASE OF JALLOH v. GERMANY, (EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS July 11, 2006). https://www.hr-dp.org/files/2013/09/08/CASE_OF_JALLOH_v._GERMANY_.pdf
9. Kohutysh, I.I. (2010). Teoretychni osnovy vykorystannia kryminalistychnykh znan pid chas rozghliadu kryminalnykh sprav u sudi [Theoretical foundations of the use of forensic knowledge in the consideration of criminal cases in court]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Otkidach, H. (2002). Do pytannia pro pozhezhno-tekhnichnu ekspertyzu [On the issue of fire-technical expertise]. *Pravo Ukrainy*, 4, 96–99 [in Ukrainian].

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ У ХОДІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Тарасенко Олександр Сергійович,

директор Департаменту освіти, науки та спорту МВС України,
кандидат юридичних наук
ORCID ID: 0000-0003-0369-520X

Татаренко Світлана В'ячеславівна

аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0001-9425-0227

Статтю присвячено дослідженню специфіки проведення огляду місця події при розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля та вивченню тактичних рекомендацій щодо проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

У більшості випадків огляд місця події проводиться невідкладно і до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, коли у працівників досудового розслідування наявні незначні дані про вчинене кримінальне правопорушення проти довкілля і вихідна слідча ситуація вимагає від слідчого проведення необхідних дій з підготовки до огляду місця події і залучення необхідних спеціалістів в галузі екології.

Традиційно огляд місця події поділяють на три етапи (підготовчий, робочий, заключний) на кожному з яких слідчий виконує певні процесуальні дії з метою проведення огляду. У ході підготовки до проведення огляду місця події при розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля, слідчому необхідно залучити до огляду криміналістів та спеціалістів в галузі екології, які під час проведення огляду зможуть надати допомогу у здійсненні фото- та відеозйомки, вилучення слідів протиправних дій, речових доказів, здійснення замірів та відібрання проб, а також надати консультацію з приводу питань, віднесених до їх спеціалізації. До огляду місця події можуть бути залучені екологи, ветеринари, геологи, біологи, інженери, гідрометеорологи, маркшейдери, іхтіологи, егері, працівники державної екологічної інспекції, працівники суб'єктів господарювання, інспектори рибоохорони, працівники санітарно-екологічної інспекції тощо.

Робочий етап огляду місця події у кримінальних правопорушеннях проти довкілля вимагає ретельного вивчення обстановки місця події, детального огляду наявних об'єктів, їх ознак та взаєморозташування, виявлення та фіксації слідів кримінального правопорушення та наслідків, що настали.

На заключному етапі результати проведення огляду місця події перевіряються та вносяться до протоколу огляду з яким ознайомлюються поняті та учасники цієї слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: методика розслідування, кримінальні правопорушення проти довкілля, слідчий огляд, огляд місця події, тактика огляду місця події.

Tarasenko Oleksandr, Tatarenko Svitlana. Overview of the scene during the investigation of criminal offenses against the environment

The article is devoted to the study of the specifics of conducting an inspection of the scene during the investigation of criminal offenses against the environment and to the study of tactical recommendations for conducting this investigative (search) action.

In most cases, the inspection of the scene of the incident is carried out immediately and before the entry of information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations, when the employees of the pre-trial investigation have insignificant data about the committed criminal offense against the environment and the initial investigative situation requires the investigator to take the nec-

essary actions to prepare for the inspection of the scene of the incident and involve necessary specialists in the field of ecology.

Traditionally, the inspection of the scene of the incident is divided into three stages (preparatory, working, final), at each of which the investigator performs certain procedural actions in order to conduct the inspection. In the course of preparing for the inspection of the scene of the incident during the investigation of criminal offenses against the environment, the investigator must involve in the inspection criminologists and specialists in the field of ecology, who during the inspection will be able to provide assistance in taking photos and videos, removing traces of illegal actions, physical evidence, carrying out measurements and taking samples, as well as providing advice on issues related to their specialization. Environmentalists, veterinarians, geologists, biologists, engineers, hydrometeorologists, surveyors, ichthyologists, hunters, employees of the state environmental inspection, employees of economic entities, fish protection inspectors, employees of the sanitary and ecological inspection, etc. may be involved in the inspection of the scene.

The working stage of the inspection of the scene of criminal offenses against the environment requires a thorough study of the situation at the scene of the incident, a detailed examination of the existing objects, their signs and their mutual location, the identification and recording of traces of the criminal offense and the resulting consequences.

At the final stage, the results of the inspection of the scene of the incident are entered into the inspection protocol, which is read by witnesses and participants of this investigative (search) action.

Key words: investigation method, criminal offenses against the environment, investigative review, scene review, tactics of scene review.

Постановка проблеми. Результативність проведення огляду місця події залежить від працівників досудового розслідування, зокрема підготовки до проведення цієї слідчої (розшукової) дії (далі – С(Р)Д), орієнтації на місці вчинення кримінального правопорушення та вибору способу огляду, вмінні виявити та правильно зафіксувати доказову інформацію. Наприклад, за допомогою огляду місця події фіксується матеріальна обстановка вчинення протиправних дій, а тому слідчий повинен відтворити її у протоколі огляду місця події, виявити та зафіксувати сліди кримінального правопорушення та вилучити предмети, які мають значення для розслідування.

Криміналістичні рекомендації щодо тактики проведення огляду місця події направлені на допомогу слідчому у підготовці до проведення огляду, а також роз'яснення специфіки цієї С(Р)Д під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вченими-криміналістами значна увага приділяється розробленню наукових рекомендацій щодо особливостей прове-

дення С(Р)Д. Тактика проведення огляду місця події при розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля досліджена багатьма науковцями серед яких В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, В.А. Журавель, С.О. Книженко, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, О.В. Одерій, І.П. Осипенко, М.В. Салтевський, Л.Л. Стасюк, Р.Л. Степанюк, Ю.М. Туровець, А.П. Шеремета та ін.

Виклад основного матеріалу. Ст. 237 КПК України визначено, що з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей, документів та комп'ютерних даних [5]. Огляд місця події – один із видів слідчого огляду. Він проводиться з метою виявлення слідів кримінального правопорушення, з'ясування механізму, обстановки його вчинення, інших обставин, які мають значення у розслідуванні. Суть огляду полягає в безпосередньому сприйманні слідчим обстановки місця події, вивчення та дослідження матеріальних джерел доказової інформації. Слідчий особисто повинен переконатися в наявності

матеріальних джерел, їх ознаках та властивостях, зафіксованих у протоколі огляду [2, с. 159]. Огляд місця події є первинною і невідкладною С(Р)Д. Це пояснюється необхідністю одержання інформації про обставини події у початковому, незмінному стані, оскільки будь-яке зволікання тягне за собою втрату речових доказів, зміну слідової картини. Невідкладність огляду місця події пояснюється також необхідністю оперативного одержання інформації з метою організації розшуку правопорушника, а також інших С(Р)Д, спрямованих на розкриття кримінального правопорушення [3, с. 161].

Ю.М. Туровець говорить, що при розслідуванні кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення проти довкілля огляд місця події виступає однією з основних процесуальних дій і засобом отримання криміналістичної інформації. При його проведенні слід дотримуватися принципів: законності, своєчасності; повноти, плановості, об'єктивності, активності. Його особливості обумовлюються правильним визначенням об'єктів огляду і їхніх меж, які визначаються з урахуванням різних факторів (характеру і ступеня забруднення, метеорологічних умов на момент забруднення тощо), складності забруднення та рівня негативних наслідків для навколишнього середовища, що можливе лише із залученням фахівців у різних галузях знань, проте подекуди проведення негайного огляду місця події неможливе у зв'язку із негативним впливом на навколишнє середовище та неможливістю знаходження там людей [9, с. 15].

Особливістю огляду місця події щодо кримінальних правопорушень проти довкілля є те, що він провадиться до початку досудового розслідування. При розслідуванні вказаних кримінальних правопорушень поняття «місце події» має своєрідний характер, що пояснюється неординарністю тієї слідової картини, яка традиційно складається при розслідуванні інших кримінальних правопорушень. Так, насамперед місце події щодо злочинів проти довкілля має такі характеристики:

як правило, це місце поширення забруднення і місце виявлення наслідків порушень спеціальних правил у вигляді загибелі тварин, захворювання людей та ін.; місце події визначається за розмірами тієї території, де зосереджено сліди події; огляд місця події в усіх випадках вимагає залучення спеціалістів, спрямованість кваліфікації яких визначається слідчим відповідно до характеру події [3, с. 418–419]. Акцентуємо увагу на тому, що у більшості випадків огляд місця події проводиться невідкладно і до внесення відомостей до ЄРДР, коли у працівників досудового розслідування наявні не значні дані про вчинене кримінальне правопорушення проти довкілля і вихідна слідча ситуація вимагає від слідчого проведення необхідних дій з підготовки до огляду місця події і залучення необхідних спеціалістів в галузі екології.

Загальним завданням огляду місця події є виявлення фактичних даних, за якими можна встановити механізм кримінального правопорушення в усіх деталях, тобто відповісти на питання про те, що сталося на цьому місці. Загальне завдання огляду можна розділити на низку тактичних завдань, зокрема з'ясування таких питань, які мають значення для визначення шляхів розслідування: 1) чи мало місце кримінальне правопорушення або його не було; 2) чи є місце події місцем кримінального правопорушення; 3) які шляхи проникнення та відходу правопорушників на місце події та які транспортні засоби були використані, куди ведуть сліди, за якими можна організувати розкриття кримінального правопорушення і затримання правопорушників за гарячими слідами; 4) скільки осіб було на місці події, якими є їх прикмети; 5) якими є цілі та мотиви учасників кримінального правопорушення; 6) протягом якого часу перебували учасники кримінального правопорушення на місці події; 7) коли сталося кримінальне правопорушення; 8) якими є межі місця події; 9) які дії вчинено правопорушниками для приховання слідів; 10) які предмети залишив правопоруш-

ник на місці події (зброя, предмети або частини одягу тощо); 11) які сліди з місця події могли залишитися на тілі правопорушника, на його одязі, зброї кримінального правопорушення, транспортному засобі та інших предметах; 12) хто і звідки міг спостерігати або чути, що відбувалося на місці події; 13) які є дані, що вказують на обставини, які сприяли вчиненню та прихованню кримінального правопорушення [4, с. 278–279].

У криміналістиці існують три основні способи огляду місця події, які можуть застосовуватися в «чистому» або комбінованому вигляді: концентричний, ексцентричний і фронтальний. У разі концентричного способу огляд місця події здійснюється по спіралі від периферії до центру місця події, під яким зазвичай розуміється найважливіший об'єкт, що перебуває на цьому місці, або умовна точка. У разі ексцентричного способу огляд здійснюється по спіралі від центру місця події до його периферії. Способом фронтального огляду є лінійний огляд площ від однієї межі, взятої за початкову, до іншої. Для вибору способу огляду місця події враховуються конкретні обставини, а тактика огляду надає лише найзагальніші рекомендації щодо цього. Окрім способів огляду, існують методи огляду місця події – суб'єктивний та об'єктивний. Під час огляду місця події суб'єктивним методом слідчий ніби йде шляхом руху правопорушника. Поза його увагою залишаються зміни обстановки, безпосередньо не пов'язані з діями злочинця або пов'язані з діями інших осіб, хоча ті й інші можуть мати значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Фактично суб'єктивний метод означає вибіркового огляд окремих елементів місця події. У разі застосування об'єктивного методу місце події оглядається повністю, незалежно від шляхів переміщення по ньому правопорушника (суцільний огляд) [4, с. 282]. Після прибуття на місце події, слідчий має оцінити навколишню обстановку, оглянути об'єкти та їх взаєморозташування на місці події, зброя і засоби вчинення кри-

мінального правопорушення, після чого визначити межі огляду, спосіб проведення огляду та його послідовність.

Більшість вчених-криміналістів огляд місця події розділяють на три стадії (етапи): підготовчу, робочу та завершальну. Такий поділ, не порушуючи єдності цієї С(Р)Д, забезпечує, перш за все, реалізацію загальних положень тактики огляду. Сенс розділення огляду місця події на стадії полягає в систематизації дій слідчого на місці події, у встановленні послідовності цих дій для забезпечення якості огляду [4, с. 280].

В свою чергу, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель відзначають, що тактика огляду втілюється у декількох послідовно здійснюваних стадіях – оглядовій, статичній та динамічній. Під час оглядової стадії слідчий здійснює такі дії: визначає межі огляду, його оптимальний метод відповідно до ситуації, проводить орієнтуючу і оглядову фотозйомку. Статична стадія огляду передбачає огляд без порушення обстановки, окремих слідів та речових доказів. Слідчий пересувається по місцю події, зосереджуючи свою увагу на розташуванні окремих об'єктів огляду з метою обрання тих з них, які, за його припущенням, можуть стосуватися події кримінального правопорушення. Найбільш відповідальною є динамічна стадія, під час якої детальному вивченню підлягають сліди і речові докази. Слідчий аналізує їх сутність, відношення до події, одержує інформацію, яка уточнює існуючі версії, або висуває інші відповідно до характеру та інформаційної цінності виявленого [3, с. 164–165].

Дії слідчого на кожному з етапів огляду місця події направлені на збереження, виявлення і фіксацію доказів, що мають значення для розслідування. Стадії огляду місця події є взаємопов'язаними і у сукупності сприяють успішному здійсненню цієї С(Р)Д.

Підготовчий етап об'єднує діяльність до виїзду на місце події та на місці події. До виїзду слідчий зобов'язаний: одержати вичерпну інформацію щодо події,

визначити, чи організована охорона місця події, чи надано невідкладну медичну допомогу потерпілому, чи прийняті заходи щодо ліквідації шкідливих наслідків; чи прийняті заходи до збереження слідів та інших обставин події; якщо цього не зроблено, слідчий дає вказівки на виконання зазначених заходів; забезпечує присутність при огляді матеріально заінтересованих осіб та власників; готує потрібні технічні засоби (зв'язок, транспорт, технічні комплекти); запрошує понятих, громадських помічників тощо. Після прибуття на місце події слідчий зобов'язаний: переконатися, що заходи з охорони місця події, надання допомоги потерпілим, ліквідації наслідків події виконані; якщо необхідно, приймає додаткові заходи з охорони місця події та ліквідації шкідливих наслідків події, зі збереження слідів та доказів; опитує осіб, які першими з'явилися на місці події; роз'яснює права та обов'язки понятим та спеціалісту; здійснює інструктаж членів слідчо-оперативної групи (далі – СОГ); приймає заходи безпеки [2, с. 155–156].

На підготовчому етапі огляду місця події при розслідуванні незаконного видобування корисних копалин до виїзду на місце події основним завданням слідчого є інформаційно-тактичне і матеріально-технічне забезпечення проведення цієї С(Р)Д. Перш за все, слідчий повинен одержати найбільш повну інформацію про подію і умови, в яких необхідно буде працювати; встановити, які дії були прийняті щодо охорони місця події, які були внесені зміни. Варто підкреслити, що слідчому огляду підлягають об'єкти, які можуть нести загрозу життю та здоров'ю як учасникам слідчої дії, так і населенню. Тому перед виїздом на місце події слідчий повинен повідомити місцеві органи влади та органи Міністерства надзвичайних ситуацій щодо необхідності проведення заходів захисту населення (недопущення доступу населення до нелегальних шахт та їх обвалів, інші). Окрім того, у таких випадках слідчий в ході підготовки до огляду місця події повинен прийняти заходи щодо без-

пеки учасників огляду. Вважаємо, що при проведенні огляду місця події учасникам огляду доцільно використовувати засоби індивідуального захисту (спецодяг, взуття тощо) [1, с. 187].

Л.Л. Стасюк відзначає, що огляд місця події при розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря проводиться негайно, що обумовлено складністю тривалий час зберегти обстановку місця події в незмінному виді в умовах виробничої діяльності підприємств і можливих змін погоди, і особливо складно у випадках, коли джерело забруднення перебуває на значній, іноді на десятки кілометрів, відстані від місця виявлення наслідків такого забруднення. Негайно проведений огляд місця події дозволяє не тільки виявити та зафіксувати матеріальні сліди кримінального правопорушення проти довкілля, вчиненого шляхом забруднення атмосферного повітря, але й усвідомити обстановку правопорушення, механізм і масштаб негативних наслідків. Отримана при такому огляді криміналістично значима інформація може бути використана для висування слідчих та експертних версій, правильної оцінки показань потерпілого, свідка, підозрюваного, а також при призначенні різних видів судових експертиз (судово-хімічної, токсикологічної, радіологічної, технічної, технологічної, будівельно-технічної, агротехнічної, лісотехнічної, судово-медичної, медико-санітарної, екологічної та ін.) [8, с. 711]. Не можемо не погодитись з науковцем, адже для вивчення матеріальної обстановки вчинення кримінального правопорушення необхідним є вчасне прибуття слідчого або СОГ на місце події. При цьому важливим є охорона місця події до їх прибуття з метою збереження цілісності слідів кримінального правопорушення та речових доказів.

О.В. Одерій запропонував алгоритм дій узагальненого характеру щодо проведення огляду місця події при розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля, відповідно до якого на етапі підготовки

до огляду вирішують коло організаційних питань, які надалі забезпечать ефективність проведення огляду місця події. Готуючись до виїзду на місце події необхідно:

- 1) здійснити заходи щодо забезпечення охорони місця події та запобігання, ліквідації або зменшення шкідливих наслідків для довкілля;
- 2) ознайомитись з інструкціями, наказами, які встановлюють правила експлуатації очисних споруд, місць захоронення екологічно небезпечних речовин та відходів, інших сільськогосподарських, виробничих, наукових об'єктів;
- 3) з'ясувати спрямованість спеціальності та переконатись у компетентності та кваліфікації того фахівця, якого доцільно запросити до участі в огляді, а за необхідності проконсультуватись у нього;
- 4) ретельний відбір інших учасників огляду місця події (в залежності від виду кримінального правопорушення проти довкілля необхідно залучати: співробітників екологічного та санітарно-епідеміологічного нагляду, біолога, інженера, проектувальника, інспектора рибоохорони, егеря, лісника тощо);
- 5) при необхідності включити до складу учасників огляду озброєних автоматичною зброєю працівників поліції для забезпечення безпеки та можливості затримання правопорушників негайно;
- 6) надати співробітникам оперативних підрозділів доручення щодо виявлення свідків-очевидців, які спостерігали розвиток та настання наслідків кримінального правопорушення проти довкілля;
- 7) забезпечити готовність засобів криміналістичної техніки (слідча валіза), додаткових технічних засобів з урахуванням специфіки розслідування та огляду в означеній категорії проваджень (наприклад, вимірвальні прилади, а також прилади, необхідні для складання плану місцевості, засоби для отримання проб води, повітря, ґрунту тощо);
- 8) за потреби підготувати відповідну комп'ютерну техніку, яку використовуватимуть для зчитування і збереження вилученої інформації (наприклад, з'єднувальні кабелі, спеціальне програмне обладнання тощо);
- 9) підготувати (за необхідності): а) великомасштабні

карти або схеми (планів) території, яку буде оглянуто, оскільки з їх використанням огляд набуває методично упорядкованого та системного характеру;

- б) транспортні засоби (гелікоптери, автомобілі, човни, катери та ін.), а інколи – й транспортні засоби підвищеної прохідності (всюдиходи);
- 10) у ситуації негативного антропогенного впливу на довкілля, як правило, виникають питання щодо оцінки масштабів (довжина, розміри) зон екологічного забруднення. Для визначення меж екологічного забруднення раціонально використовувати аерофотозйомку в різних спектрах світла, прив'язану до стаціонарних орієнтирів на місцевості – елементи інфраструктури (населені пункти, комунікації тощо), а також елементи природного ландшафту;
- 11) провести інструктаж учасників огляду місця події;
- 12) під час проведення огляду місця події за злочинами, пов'язаними з негативним впливом на природне середовище, погіршенням його стану учасникам огляду доцільно використовувати засоби індивідуального захисту, тобто спецодяг, взуття тощо;
- 13) підготувати необхідні процесуальні бланки, бланки для опечатування, пакувальний матеріал;
- 14) вирішити питання про понятих у тих випадках, коли це передбачено чинним кримінальним процесуальним законодавством [6, с. 333–341].

Після прибуття на місце події слідчий:

- 1) вживає заходів (якщо таких ще не було вжито) щодо: а) запобігання, ліквідації або зменшення шкідливих наслідків для довкілля; б) надання медичної допомоги потерпілим;
- 2) оцінює умови огляду (наприклад, яким є ступінь зараженості атмосферного повітря та місцевості; взагалі, чи можна там знаходитись учасникам огляду; чи вжито заходи для індивідуального захисту та забезпечення безпеки);
- 3) видаляє з місця події всіх сторонніх осіб та вживає заходів щодо їх недопущення й надалі вже під час огляду;
- 4) шляхом опитування очевидців одержує попередню інформацію, яку можна взяти до уваги під час огляду та встановлює, які зміни, ким і з якою метою були здійснені

на місці події; 5) остаточно з'ясовує коло учасників огляду та проводить з ними відповідний інструктаж, а також роз'яснює їх права та обов'язки; 6) здійснює інші дії, які продиктовані обставинами, а також вживає заходів, спрямованих на забезпечення та покращення умов огляду (наприклад, забезпечує штучне освітлення місця події) [6, с. 333–341].

С.О. Книженко відзначає, що особливість огляду місця події досліджуваних кримінальних правопорушень полягає ще й у тому, що він вимагає використання спеціальних знань. Так, при розслідуванні незаконного видобування корисних копалин, слідчий до огляду місця події повинен залучити спеціалістів, котрі допоможуть йому визначити межі місця незаконного видобування, вид корисних копалин, відібрати проби незаконно видобутих корисних копалин у необхідній кількості залежно від їх виду, зафіксувати результати огляду [1, с. 187]. А тому етапом підготовки до огляду є підготовка науково-технічних засобів виявлення та фіксації слідів і речових доказів. Вони мають деякі особливості, зумовлені цілями огляду за даною категорією кримінальних правопорушень. Засобами виявлення, що знаходяться в розпорядженні спеціалістів, можуть бути дозиметри, вимірювальні прилади, які фіксують екологічні зміни, а також хімічні реактиви, що використовуються для проведення експрес-аналізів на місці події [3, с. 420].

Участь спеціаліста у проведенні С(Р)Д регламентована кримінальним процесуальним законодавством (ст. 71 КПК України), відповідно до якого спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо)

сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду, а також для надання висновків у випадках, передбачених КПК України [5].

Отже, у ході підготовки до проведення огляду місця події при розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля, слідчому необхідно залучити до огляду криміналістів та спеціалістів в галузі екології, які під час проведення огляду зможуть надати допомогу у здійсненні фото- та відеозйомки, вилучення слідів протиправних дій, речових доказів, здійснення замірів та відібрання проб, а також надати консультацію з приводу питань, віднесених до їх спеціалізації. До огляду місця події можуть бути залучені екологи, ветеринари, геологи, біологи, інженери, гідрометеорологи, маркшейдери, іхтіологи, егері, працівники державної екологічної інспекції, працівники суб'єктів господарювання, інспектори рибоохорони, працівники санітарно-екологічної інспекції тощо.

На нашу думку, при розслідуванні даного виду кримінальних правопорушень важливим є здійснення підготовки до проведення огляду місця події. Так, слідчий повинен не тільки ознайомитися з обставинами вчинення кримінального правопорушення, які відомі на момент проведення огляду, а й щодо специфіки розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля. Здійснити заходи щодо охорони місця події та ліквідації наслідків протиправних дій, які несуть загрозу для навколишнього середовища, забезпечити надання медичної допомоги потерпілим та безпеку перебування на місці події усіх учасників. Доцільним є і залучення спеціаліста до проведення цієї С(Р)Д, а також осіб, які можуть надати допомогу слідчому (екологи, ветеринари, геологи, біологи, інженери, гідрометеорологи, маркшейдери, іхтіологи, егері, працівники державної екологічної інспекції, працівники суб'єктів господарювання, інспектори рибоохорони, працівники санітарно-екологічної інспекції тощо). Безпо-

середньо у здійсненні усіх вказаних заходів слідчому надають допомогу учасники слідчо-оперативної групи або ж працівники оперативних підрозділів та превентивної діяльності.

Наступним етапом огляду місця події є робочий етап, який складається із загального і детального огляду.

Загальний огляд проводиться з метою: 1) орієнтування на місці події; 2) визначення меж простору, що підлягає огляду; 3) вирішення питання про вихідну точку та спосіб огляду, тобто визначення послідовності огляду; 4) вибору позицій для орієнтуючої й оглядової фотозйомки. Потім слідчий з'ясовує, які об'єкти є на місці події, досліджує весь комплекс питань, що стосуються обстановки місця події, визначає взаєморозташування та взаємозв'язок елементів обстановки, вивчає зовнішній вигляд і стан, по можливості максимально детально фіксує все, виявлене за допомогою схем, планів, креслень чи фотографування, й робить замітки для протоколу огляду [4, с. 281].

На стадії загального (статичного) огляду робочого етапу огляду місця події слідчий разом зі спеціалістом оглядають місце події з метою: а) оцінки сутності події; б) визначення як меж території, яку буде оглянуто, так і основних вузлів та об'єктів огляду (з огляду на зміст ст. 237 КПК України можна обґрунтовано припустити, що законодавець не охоплює всіх видів об'єктів, бо під час розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля оглядають і тварин та їх трупи, рослини і навіть комах); в) встановлення, які об'єкти знаходяться на місці події, визначення їх взаємного розташування та взаємозв'язку з іншими елементами обстановки; г) прийняття додаткових заходів для охорони місця події, якщо в тому є необхідність; д) уточнення завдань учасникам огляду; е) визначення послідовності огляду місця події та його методів. Після ретельного вивчення слідів екологічного кримінального правопорушення та його наслідків слідчий має перейти до детального (динамічного) огляду [6, с. 341].

Слід зазначити, що у ході огляду місця події слідчий повинен бути зорієнтований на з'ясування кола питань, дані про які можуть не тільки складати доказову базу, а й визначати напрям розслідування, сприяти висуванню версій, встановленню послідовності проведення інших С(Р)Д або тактичних операцій. Одним з питань, що з'ясовуються в процесі огляду місця події, є встановлення джерела забруднення, яке може бути пов'язане зі скиданням шкідливих речовин у воду або їх викидом у повітря. Воно безпосередньо пов'язано з частиною території або повітряного простору, котрий, як правило, до нього прилягає. Джерело може визначатися під час огляду або бути вже відомим з даних санітарно-епідеміологічної служби чи іншого уповноваженого органу. Якщо воно з'ясовано, необхідно негайно оглянути його. У процесі огляду місця події повинні бути з'ясовані і такі питання, як зона забруднення, напрям його поширення [3, с. 420–421].

Після закінчення загального огляду слідчий переходить до детального огляду, під час якого: 1) об'єкти детально та ретельно оглядаються (з цією метою можуть зрушуватися з місця, перевертатися і т. ін.); 2) вживаються всі доступні слідчому заходи щодо пошуку й виявлення слідів кримінального правопорушення та правопорушника; 3) беруться об'єкти або їх частки зі слідами, вилучаються сліди з тих об'єктів, які не можна вилучити, а у разі неможливості їх вилучення з них знімаються копії; 4) фіксуються негативні обставини; 5) перевіряються дані загального огляду; 6) проводиться вузлове й детальне фотографування [4, с. 281].

При детальному огляді здійснюється фіксація в протоколі результатів огляду. До прийомів фіксації огляду місця події можна віднести: протоколювання; фотографування, кінозйомка, відеозапис, звукозапис; копіювання та моделювання; вимірювання, складання планів і схем; вилучення предмета разом із слідами. Виконується детальна фотозйомка слідів та об'єктів; вилучення матеріальних

джерел (слідів) та їх пакування [2, с. 157]. С.О. Книженко також відзначає, що особливість огляду місця події таких кримінальних правопорушень полягає також у тому, що слідчому доцільно за участю експерта-криміналіста використовувати науково-технічні засоби, фотоапаратуру та відеотехніку, а за участю відповідних спеціалістів – прилади для відібрання проб гірничої породи тощо. Зазначимо, що вказані технічні засоби та прилади для відібрання проб повинні бути підготовлені до виїзду на місце події [1, с. 187–188].

Робочий етап огляду місця події у кримінальних правопорушеннях проти довкілля вимагає ретельного вивчення обстановки місця події, детального огляду наявних об'єктів, їх ознак та взаєморозташування, виявлення та фіксації слідів кримінального правопорушення та наслідків, що настали. Результати проведеного огляду перевіряються та вносяться до протоколу огляду місця події.

Завершальна стадія огляду місця події охоплює заходи, спрямовані на підбиття підсумків проведеної роботи та її належного оформлення. На цьому етапі слідчий: 1) складає протокол огляду, плани, схеми, креслення; 2) упаковує об'єкти, вилучені з місця події; 3) вживає заходів щодо збереження чи охорони тих об'єктів, що мають доказове значення, але які неможливо або недоцільно вилучати з місця події; 4) вживає заходів за заявами, що надійшли від учасників С(Р)Д [4, с. 282].

Під час заключного етапу огляду місця події важливого процесуального значення набуває правильне оформлення його ходу та результатів у протоколі. Фотознімки, відеоматеріал, плани, схеми, замальовки, зліпки та інші копії слідів слугують додатками до протоколу огляду місця події. Для фіксації даних огляду необхідно проводити фотографування з обов'язковим застосуванням орієнтуючої зйомки для відображення просторової протяжності місця, взаєморозташування джерел забруднення й місця забруднення з ознаками наслідків порушення екологічних правил. На окремих ділянках здійснюють оглядові зйомки.

Фотографують також окремі вузли та деталі (зовнішній вид механізмів очисних споруд, їх деталей, забруднені ділянки відвідних каналів тощо). На схемах (планах) мають бути позначені місця події, взаємне розташування об'єктів, які оглядають, із вказівкою джерела забруднення та осередків забруднення, місця взяття проб, для чого слід зробити кольорову розмітку шляхів поширення потоків забруднення. Для того, щоб не захаращувати описову частину протоколу огляду місця події, взяття проб можна оформити спеціальним протоколом, який додають до основного процесуального документа. Особливу увагу слід приділяти фото- та відеофіксації процесів одержання інформації про сліди та наслідки кримінального правопорушення. При цьому рекомендовано проводити зйомку таким чином, щоб до кадру потрапляли зображення щодо їх виявлення, фіксації та вилучення у встановленому законом порядку [6, с. 349–350].

Після внесення до протоколу результатів огляду місця події та його повного оформлення, протокол огляду, схеми плани надаються понятим та учасникам огляду, які його читають та підписують. Якщо у них є зауваження стосовно повноти або об'єктивності записаного в протоколі то такі зауваження заносяться до зазначеного процесуального документу. Слідчий може вважати огляд закінченим, якщо на всі питання, що впливають з події злочину, одержана певна інформація (встановлено механізм, спосіб вчинення, виявлені ознаки злочинця тощо) [2, с. 157].

Висновки. Таким чином, з метою успішного проведення огляду місця події і фіксації виявленої інформації необхідно:

1) здійснити підготовку до цієї С(Р)Д, а саме:

– вивчити наявну інформацію про вчинене кримінальне правопорушення та місце можливого огляду;

– здійснити заходи щодо забезпечення охорони місця події та ліквідації наслідків кримінального правопорушення, які несуть шкоду для навколишнього середовища;

– за необхідності залучити до проведення огляду криміналістів та спеціалістів відповідного профілю, які зможуть надати допомогу при проведенні огляду;

– забезпечити підготовку технічних засобів для фіксації огляду місця події, необхідних бланків, упакування та приладів для відібрання проб і вилучення речових доказів;

2) по прибуттю на місце огляду слідчому необхідно:

– оцінити обстановку та умови на місці події;

– у разі необхідності здійснити заходи щодо створення безпечних умов для учасників огляду (спеціальний одяг або взуття тощо);

– знайти понятих та залучити їх до участі у огляді;

– обрати спосіб огляду місця події та послідовності його проведення (кон-

центричний, ексцентричний, фронтальний);

3) у ході огляду місця події:

– визначити межі та об'єкти огляду;

– відобразити у протоколі огляду місця події загальну характеристику місцевості або території, що підлягає огляду, наявні об'єкти та їх взаєморозташування, зафіксувати обстановку на місці події, виявлені сліди і речові докази, а також результати проведення огляду;

– встановити наявність завданої шкоди та зафіксувати це у протоколі (забруднення територій чи водойм, знищення об'єктів тваринного або рослинного світу, загибель людей);

– відібрати проби, здійснити заміри;

– здійснити фото-, відеофіксацію, складання схем тощо;

– вилучити речові докази.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Книженко С.О. Особливості огляду місця події при розслідуванні незаконного видобування корисних копалин. *Форум права*. 2010. № 3. С. 186–190. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/05d46331-1e04-489a-b685-edca58d9d7de/content>.

2. Криміналістика : навч. пос. В.Д. Берназ, М.В. Салтевський. Одеса : ОДУВС, 2010. 460 с.

3. Криміналістика: підручник. Кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін. За ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2010. 464 с.

4. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1 / [А.Ф. Волобуєв, М.В. Даньшин, А.В. Іщенко та ін.]; за заг. ред. А.Ф. Волобуєва, Р.Л. Степанюка, В.О. Малярової; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 384 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/465117>.

6. Одерій О.В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія / О.В. Одерій. Харків : Діса плюс, 2015. 528 с.

7. Стасюк Л.Л. Організація та проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря. *Форум Права*. № 4. 2011. С. 711–715.

8. Туровець Ю.М. Початковий етап розслідування злочинів проти довкілля. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.09. Національний університет державної податкової служби України, Ірпінь, 2012. 19 с.

REFERENCES:

1. Knyzhenko, S.O. (2010). Osoblyvosti ohliadu mistsia podii pry rozsliduvanni nezakonnoho vydobuvannia korysnykh kopalyn [Peculiarities of the inspection of the scene during the investigation of illegal mining]. *Forum prava*, 3, 186–190. Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/05d46331-1e04-489a-b685-edca58d9d7de/content> [in Ukrainian].

2. Bernaz, V.D., & Saltevs'kyi, M.V. (2010). *Kryminalistyka [Forensic]*. Odesa : ODUVS. 460 s. [in Ukrainian].

3. Shepitko, V.Yu., Konovalova, V.O., & Zhuravel, V.A. (2010). *Kryminalistyka [Forensic]*. (Shepitko, V.Yu. Eds). 4-e vyd., pererob. i dop. Kharkiv : Pravo. 464 s. [in Ukrainian].

4. Volobuiev, A.F., Danshyn, M.V., & Ishchenko, A.V. (2018). *Kryminalistyka [Forensics]*. u 2 t. T. 1. (Volobuiev, A.F., Stepaniuk, R.L., Maliarova, V.O. Eds.). MVS Ukrainy, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv. 384 s. [in Ukrainian].

5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] vid 13.04.2012 r. № 4651-VI/ Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/465117> [in Ukrainian].

6. Oderii, O.V. (2015) *Teoriia i praktyka rozsliduvannia zlochyniv proty dovkillia [Forensic characteristics of criminal offenses against the environment]*. Kharkiv : Disa plius, 528 s. [in Ukrainian].

7. Stasiuk, L.L. (2011) Orhanizatsiia ta provedennia ohliadu mistsia podii pry rozsliduvanni zlochyniv proty dovkillia, vchynenykh shliakhom zabrudnennia atmosferneho povitria [Organization and inspection of the scene of the incident during the investigation of crimes against the environment committed by polluting the atmosphere]. *Forum Prava*, 4, 711–715. [in Ukrainian].

8. Turovets, Yu.M. (2012). Pochatkovyi etap rozsliduvannia zlochyniv proty dovkillia [The initial stage of the investigation of crimes against the environment]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Natsionalnyi universytet derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy, Irpin. 19 s. [in Ukrainian].

УДК 343.985:343.71

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.11>

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ НА ОБ'ЄКТАХ ВОДОПРОВІДНО-КАНАЛІЗАЦІЙНОГО ГОСПОДАРСТВА

Люлін Валерій Олександрович,

науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ № 1 Національної академії внутрішніх справ

У статті наголошено, що мінімізація запобігання кримінальним правопорушенням у сфері надання послуг населенню нажалі зумовлена відсутністю нормативно-правового забезпечення як самої діяльності по запобігання кримінальним правопорушенням, так і в частині суб'єктів їх формування та реалізації. Встановлено, що загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням у сфері водопровідно-каналізаційного господарства повинно бути спрямоване на формування нормативно-правового забезпечення такої діяльності й комплексну правову його реалізацію на загальнодержавному та відомчому рівнях з метою системного кримінологічного аналізу водопровідно-каналізаційного господарства, встановлення й усунення причин та умов кримінальних правопорушень у цій галузі, а також осіб (організованих груп та злочинних організацій), припинення їх діяльності до безпосереднього вчинення протиправного діяння, відвернення або мінімізація наслідків (розкрадань; аварій; збитків довкіллю, підприємствам водопровідно-каналізаційного господарства, населенню та ін.). Збереження водних ресурсів, покращення їх якості є невід'ємною частиною стратегії сталого водокористування, яка повинна бути спрямована на запобігання порушень природного балансу використання водних об'єктів України; надзвичайних ситуацій й негативному їх впливу на здоров'я населення; екологічної катастрофи; правопорушенням. На сьогодні законодавче забезпечення функціонування водопровідно-каналізаційного господарства є розгалуженим та включає в себе більш ніж п'ятдесят нормативно-правових актів. Тому, збільшення кількості протиправних дій на об'єктах водопровідно-каналізаційного господарства зумовлено мінімізацією захисту таких стратегічних об'єктів, зокрема в частині запобігання правопорушенням й чітким розподілом компетенцій серед множинних суб'єктів забезпечення й охорони такої сфери. До суб'єктів запобігання правопорушенням на об'єктах водопровідно-каналізаційного господарства віднесено органи загальнодержавного рівня (Кабінет Міністрів України, Мінрегіон України – суб'єкти формування та прийняття стратегічних рішень) та регіонального (підприємства централізованого питного водопостачання, централізованого водовідведення, підприємства водопровідної та каналізаційної мережі, підприємства питного водопостачання та централізованого водовідведення – суб'єкти реалізації), правоохоронні органи та громадськість (Національна поліція, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки, громадські організації – суб'єкти охорони). Автором запропонований План заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням на об'єктах водопровідно-каналізаційного господарства на 2025–2030 рр. за напрямками інформаційне, аналітичне, контрольне та ревізійне забезпечення, які включають в себе найбільш важливі: моніторинг, аналіз змін характеру протиправних дій та їх причин на об'єктах водопровідно-каналізаційного господарства; обрання дієвих тактичних заходів впливу на протиправні діяння з урахуванням військових, економічних, соціальних умов, стану водопровідно-каналізаційного господарства, правоохоронних можливостей; вжиття заходів щодо мінімізації розкрадань, зловживань, необережних дій та ін.; шляхи залучення населення, громадських організацій і рухів; критичну оцінку результатів роботи та коригування заходів запобігання; моніторинг прозорості прийнятих управлінських рішень, а також доходів та витрат керівних, відповідальних службових осіб.

Ключові слова: вода, водокористування, кримінальне правопорушення, запобігання, кримінологічна безпека.

Lyulin Valeriy. General social measures for the prevention of criminal offenses at the facilities of water supply and sewage management

The article emphasizes that the minimization of the prevention of criminal offenses in the field of providing services to the population is unfortunately due to the lack of regulatory and legal support both for the activity of preventing criminal offenses and for the subjects of their formation and implementation. It has been established that general social prevention of criminal offenses in the field of water supply and sewage management should be aimed at the formation of regulatory and legal support for such activities and its complex legal implementation at the national and departmental levels with the aim of systematic criminological analysis of water supply and sewage management, establishment and elimination of causes and conditions criminal offenses in this field, as well as persons (organized groups and criminal organizations), termination of their activities before the direct commission of an illegal act, averting or minimizing the consequences (thefts; accidents; damage to the environment, water supply and sewage enterprises, the population, etc.). Conservation of water resources, improvement of their quality is an integral part of the strategy of sustainable water use, which should be aimed at preventing violations of the natural balance of the use of water bodies of Ukraine; emergency situations and their negative impact on public health; ecological disaster; offense/ Today, the legislative support for the functioning of the water supply and sewerage industry is extensive and includes more than fifty normative legal acts. Therefore, the increase in the number of illegal actions at the facilities of water supply and sewage management is caused by the minimization of the protection of such strategic facilities, in particular in the area of crime prevention and the clear distribution of competences among multiple subjects of provision and protection of this sphere. Subjects of crime prevention at water supply and sewerage facilities include bodies of the national level (the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of the Regions of Ukraine – subjects of formation and adoption of strategic decisions) and regional (enterprises of centralized drinking water supply, centralized water drainage, water supply and sewerage enterprises networks, enterprises of drinking water supply and centralized water drainage – implementation entities), law enforcement agencies and the public (National Police, National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, Bureau of Economic Security, public organizations – protection entities). The author proposed a Plan of measures for the prevention of criminal offenses at water and sewage facilities for 2025–2030 in the areas of informational, analytical, control and audit support, which include the most important: monitoring, analysis of changes in the nature of illegal actions and their causes at water supply and sewage facilities; selection of effective tactical measures to influence illegal acts, taking into account military, economic, social conditions, the state of the water supply and sewage system, and law enforcement capabilities; taking measures to minimize embezzlement, abuse, careless actions, etc.; ways of involving the population, public organizations and movements; critical assessment of work results and adjustment of prevention measures; monitoring the transparency of management decisions made, as well as income and expenses of managers and responsible officials.

Key words: water, water use, criminal offense, prevention, criminological security.

Постановка проблеми. Сьогодні водопровідно-каналізаційне господарство (ВКГ) України є однією з найважливіших систем життєзабезпечення, органічною частиною сучасних міст і поселень, без яких неможливе їх існування та розвиток, до якого входять підприємства водопостачання та водовідведення (водопровідно-каналізаційні підприємства) як складова частина житлово-комунальних господарств міст і селищ. ВКГ забезпечує населення та організації питною водою та поряд з цим здійснюють відведення сто-

ків з каналізаційних об'єктів за межі міських територій. З розвитком міст стає досить складною технічною системою, експлуатація якої потребує глибоких інженерних знань, а також знань з питань економіки господарської діяльності цієї галузі.

Однак, у зв'язку з тривалим реформуванням комунальної галузі з надання публічних послуг, що проходить в умовах економічної нестабільності та воєнного стану спостерігається зростання кримінальних протиправних діянь вчинених особами, які займають службове стано-

вище на об'єктах ВКГ виконуючи організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції. Реалії запобігання злочинності у сфері господарювання засвідчують, що вона набула принципово нових якостей, трансформуючись у корупційні злочинні організації, діяльність яких спрямована передусім на легалізацію незаконно здобутих активів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Доволі активно проблематику забезпечення безпеки у галузях господарювання в контексті предмету статті, зокрема за допомогою правового інструментарію та інститутів юридичної відповідальності, досліджено в роботах: В.В. Бережняка, Я.В. Василевича, А.Ф. Волобуєва, О.К. Галицької, К.Ю. Гарника, О.І. Голиша, Н.О. Гуторової, А.П. Запотоцького, О.Г. Кальмана, М.І. Камлика, О.Є. Користіна, В.В. Корнієнка, С.С. Кулика, В. В. Лисенка, В.К. Матвійчука, А.В. Микитчика, В.В. Неганова, М.М. Ніконова, Є.О. Письменського, Г.С. Поліщука, В.М. Поповича, О.А. Слабченка, Л.М. Сокола, О.М. Соколовської, О.В. Таран, К.А. Титової, Ю.А. Турлової, С.С. Чернявського, В.В. Шендрика, С.А. Шубіної та ін.

Сформульовані зазначеними авторами положення мають важливе наукове і практичне значення, однак в умовах сьогодення потребує наукового розроблення система заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері ВКГ.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 3 Конституції України, життя людини, її безпека та недоторканність є найвищою соціальною цінністю в Україні, а утвердження та забезпечення прав та свобод громадян є головним обов'язком держави [1]. Порушення прав і свобод людини та громадянина, як правило, відбувається внаслідок вчинення щодо потерпілого злочину. Отже, запобіжна робота повинна займати головне місце у щоденній діяльності правоохоронних органів.

На думку А.П. Закалюка, «заходи загальносоціального запобігання мають

своїм об'єктом явища, факти, прояви тощо, які мають із злочинністю, хоч і не спричинюючий чи обумовлюючий, але інший детермінуючий, здебільшого кореляційний зв'язок або зв'язок станів. У такому разі запобіжний вплив на них, хоч і не цілеспрямований, належить до загальносоціального» [2, с. 328]. В.В. Голина та Б.М. Головкін під загальносоціальними заходами запобігання кримінальним правопорушенням розуміють комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин та усунення або нейтралізацію, разом з тим, причин та умов злочинності [3, с. 143].

На нашу думку, загальносоціальне запобігання кримінальним правопорушенням у сфері ВКГ повинно бути спрямоване на формування нормативно-правового забезпечення такої діяльності й комплексну правову його реалізацію на загальнодержавному та відомчому рівнях з метою системного кримінологічного аналізу ВКГ, встановлення й усунення причин та умов кримінальних правопорушень у цій галузі, а також осіб (організованих груп та злочинних організацій), припинення їх діяльності до безпосереднього вчинення протиправного діяння, відвернення або мінімізація наслідків (розкрадань; аварій; збитків доквітлю, підприємствам ВКГ, населенню та ін.).

Базовим документом з планування розвитку системи кримінологічного забезпечення національної економічної, серед іншого безпеки України, є Стратегія національної безпеки України [4] та економічної безпеки України на період до 2025 року [5].

Стандарти кримінологічного забезпечення економічної безпеки, крім свого прояву безпосередньо у згаданих вище стратегіях і програмах з протидії злочинності, певним чином знаходять також свою репрезентацію і в окремих міжнародних стандартах, розроблених Міжнародною організацією з стандартизації (ISO). Зокрема, не є новиною, що хабарництво

є однією з найбільш руйнівних і складних проблем у світі. Беручи до уваги цей факт, ISO розробила новий стандарт, спрямований на протидію корупції в організаціях і розвиток етично обґрунтованої культури підприємницької діяльності. ISO 37001 належить до антикорупційних систем менеджменту, містить низку заходів щодо запобігання та виявлення випадків хабарництва. Ці заходи охоплюють розробку антикорупційної політики, призначення людини, відповідальної за антикорупційну діяльність, навчання, оцінювання ступеня ризику та юридичну оцінку проєктів і ділових партнерів, здійснення фінансового й комерційного контролю, підготовку звітності та проведення процедур розслідування. Стандарт призначено для підтримки впровадження антикорупційних систем управління та посилення поточного контролю. Він також сприяє зниженню ризику хабарництва й демонструє зацікавленим сторонам намір щодо впровадження систем антикорупційного контролю [6, с. 134].

Тим часом, визначаючи основні напрями Плану Відновлення України (2022 р.) [7], його автори обійшли увагою весь аспект проблем злочинності та її попередження, зосередившись лише на запобіганні корупції. Водночас, кримінологічна наука використовує для досліджень специфічний міждисциплінарний зріз даних, що дають можливість зрозуміти, описати, пояснити, спрогнозувати і попередити протиправну поведінку, яка нерідко переростає у кримінальне правопорушення. Злочинність впливає практично на всі сторони життя суспільства та його сталий розвиток. Як самостійна юридична наука, кримінологія узагальнює досягнення багатьох інших наук [7].

До криміногенних загроз у сфері екобезпеки належать: неперіоритетність екологічних проблем в ієрархії цінностей держави і суспільства, як основоположного елементу життя; несприятливий соціально-економічний стан в країні (банкрутство підприємств, зменшення робочих місць, бідність); невпровадження новіт-

ніх технологій виробництва задля поліпшення природного середовища як стратегії економічного зростання та умови життя людей не за рахунок збільшення використання природних ресурсів, а за рахунок розвитку безвідходного та екологічно чистого виробництва; система суб'єктів, які запобігають кримінальним правопорушенням проти довкілля не відповідає сучасним вимогам по масштабу, по рівню забезпечення завдань які стоять перед ними; недостатня організація контролю держави за дотриманням правил природовикористання; нерозвиненість громадських організацій щодо захисту природи; недостатня інтеграція національних програм з міжнародними програмами забезпечення регіональної та глобальної екологічної безпеки як першооснови виживання людства [8–10].

Значення екологічного виховання важко переоцінити, оскільки екологічні моральні норми засвоюються з дитинства, підсвідомо визначають поведінку людини, її ставлення до природи. Вони є тим неочініним багажем, який дає змогу орієнтуватися у складних ситуаціях вибору лінії поведінки, коли моральні норми компенсують незнання юридичних. Еколого-правові норми діють ефективніше, якщо вони ґрунтуються на нормах моралі та належать до системи внутрішніх регуляторів поведінки. Екологічна освіта сприяє підвищенню рівня загальної освіти й культури, формуванню необхідного соціального базису для забезпечення екологічно безпечного, стійкого розвитку країни і повинна розглядатися як один із пріоритетних напрямків державної політики як у галузі охорони навколишнього середовища, так і в галузі освіти. Саме вона має вирішити завдання щодо підготовки освіченої молоді, здатної приймати свідомі рішення у сферах життя, де поєднуються проблеми окремої людини, суспільства й довкілля [11].

Збереження водних ресурсів, покращення їх якості є невід'ємною частиною стратегії сталого водокористування. У «Порядку денному на XXI століття»

визначено загальну мету: «...забезпечення адекватного постачання якісною водою всього населення планети, зберігаючи гідрологічні, біологічні і хімічні функції екосистем, корегуючи діяльність людини до можливостей природи...» [12, с. 49]. Проте статистичні дані свідчать про зростання з кожним роком кількості кримінальних правопорушень у сфері водокористування, що призводить до: порушення природного балансу використання водних об'єктів України; негативного впливу на здоров'я населення; екологічної катастрофи.

Мінімізація запобігання кримінальним правопорушенням у сфері надання послуг населенню нажалі зумовлена розгалуженістю нормативно-правового забезпечення як самої діяльності по запобіганню кримінальним правопорушенням, так і в частині суб'єктів їх формування та реалізації, зокрема:

Водний кодекс (1995 р.) – завданням якого є регулювання правових відносин з метою забезпечення збереження, науково обгрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям вод та ліквідації їх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування [13];

Закон України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» (2002 р.), в якому надано поняття таких термінів виробництво питної води – забір води з джерел питного водопостачання та/або доведення її якості до вимог на питну воду; питна вода – вода, призначена для споживання людиною (водопровідна, фасована, з бюветів, пунктів розливу, шахтних колодязів та каптажів джерел), для використання споживачами для задоволення фізіологічних, санітарно-гігієнічних, побутових та господарських потреб, а також для виробництва продукції, що потребує її використання, склад якої за органолептичними, мікробіологічними,

паразитологічними, хімічними, фізичними та радіаційними показниками відповідає гігієнічним вимогам. Питна вода не вважається харчовим продуктом в системі питного водопостачання та в пунктах відповідності якості питної води; водопровідна мережа – система трубопроводів, відповідних споруд та устаткування для розподілу і подачі питної води споживачам; джерело питного водопостачання – водний об'єкт, вода якого використовується для питного водопостачання після відповідної обробки або без неї та ін. [14];

Закон України «Про житлово-комунальні послуги» (2017 р.) є елементом нормативно-правового забезпечення ВКГ, а його предметом – відносини, що виникають у процесі надання споживачам послуг з управління багатоквартирним будинком, постачання теплової енергії, постачання гарячої води, централізованого водопостачання, централізованого водовідведення та поводження з побутовими відходами, а також відносини, що виникають у процесі надання послуг з постачання та розподілу електричної енергії і природного газу споживачам у житлових, садибних, садових, дачних будинках (ст. 2) [15];

Закон України «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання» (2017 р.), зазначено, що оснащення будівель вузлами комерційного обліку та обладнанням інженерних систем для забезпечення такого обліку здійснюється відповідно до проектної документації з дотриманням будівельних норм і правил у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері житлово-комунального господарства. Таке оснащення та відповідна проектна документація не потребують видачі технічних умов та інших вимог до встановлення вузла комерційного обліку, погодження з державними органами, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, операторами зовнішніх інженерних мереж, виконавцями комунальних послуг [16].

Правила користування системами централізованого комунального водопостачання та водовідведення в населених пунктах України (2008 р.) є обов'язковими для всіх споживачів, які отримують послуги з централізованого водопостачання та централізованого водовідведення, та суб'єктів господарювання, що провадять господарську діяльність у сфері централізованого водопостачання та/або централізованого водовідведення та мають у власності, господарському віданні або оперативному управлінні об'єкти, системи централізованого питного водопостачання та централізованого водовідведення, і з якими суб'єктом господарювання укладено договір на отримання послуг з централізованого водопостачання та/або централізованого водовідведення (далі – виконавець послуги з централізованого водопостачання / централізованого водовідведення), замовників послуг з централізованого водопостачання та водовідведення [17].

Методика розподілу між споживачами обсягів спожитих у будівлі комунальних послуг (2018 р.), яка встановлює порядок визначення обсягів спожитої у будівлі теплової енергії на опалення житлових та нежитлових приміщень, які є самостійними об'єктами нерухомого майна, опалення місць загального користування, гаряче водопостачання (у разі обліку теплової енергії у гарячій воді), забезпечення функціонування внутрішньобудинкових систем опалення та гарячого водопостачання (за наявності циркуляції); обсягів холодної, гарячої води, витраченої на загальнобудинкові потреби; обсягів холодної та гарячої води, спожитої споживачами, приміщення яких не оснащені вузлами розподільного обліку; порядок розподілу обсягів спожитих комунальних послуг з постачання теплової енергії, постачання гарячої води, централізованого водопостачання (далі – комунальні послуги), визначає вимоги до приладів розподільювачів теплової енергії, поправкові коефіцієнти для розподілу обсягу спожитої теплової енергії між окремими

споживачами у будівлях, оснащених вузлами комерційного обліку теплової енергії та/або гарячої, та/або холодної води, де налічуються два та більше споживачів [18] та ін.

Тому розвиток ВКГ України має відповідати сучасним соціально-економічним і екологічним вимогам. Екологічні вимоги до розвитку водогосподарського комплексу України мають забезпечувати охорону водоресурсних джерел, раціональне використання водних ресурсів, збереження біорізноманіття; підвищення безпеки при використанні токсичних хімічних речовин, вирішення проблеми відходів [12, с. 49]. Економічні вимоги передбачають не тільки реалізацію заходів, спрямованих на вдосконалення територіально-галузевої структури і технологій водокористування; забезпечення якісною питною водою і збереження здоров'я населення; сприяння розвитку регіонів на засадах сталості; розбудову міжнародного співробітництва в галузі використання і охорони водного фонду, але й якісну та ефективну кримінологічну безпеку відповідної галузі господарства шляхом запобігання кримінальним правопорушенням у сфері водокористування.

До суб'єктів запобігання правопорушенням на об'єктах ВКГ віднесено органи загальнодержавного рівня (Кабінет Міністрів України, Мінрегіон України – суб'єкти формування та прийняття стратегічних рішень) та регіонального (підприємства централізованого питного водопостачання, централізованого водовідведення, підприємства водопровідної та каналізаційної мережі, підприємства питного водопостачання та централізованого водовідведення – суб'єкти реалізації), правоохоронні органи та громадськість (Національна поліція, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки, громадські організації – суб'єкти охорони).

На нашу думку, наведені загальносоціальні заходи запобігання, хоча й не спрямовані на викоренення причин правопорушень у сфері ЖКГ, ВКГ, але сприяють

вирішенню цього завдання шляхом утворення умов, які зменшують або нейтралізують вплив криміногенних факторів і тим самим закладають підвалини та формують можливості спеціально-кримінологічного запобігання, визначаючи його зміст і темпи зменшення кількості вчинених кримінальних правопорушень у сфері ВКГ.

Загальносоціальні заходи запобігання включають у себе такі загальні процеси розвитку економіки, науки, техніки, що створюють можливість проведення та підвищують ефективність спеціальних кримінологічних заходів, і на відміну від них не прямо, а опосередковано впливають на криміногенне середовище, усуваючи або нейтралізуючи загальні, найбільш суттєві та розповсюджені причини злочинної поведінки в галузі водного господарювання.

З метою упорядкування діяльності суб'єктів на загальносоціальному рівні та визначення чітких заходів щодо охорони об'єктів ВКГ запропоновано *План заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням на об'єктах ВКГ на 2025–2030 рр.*, який спрямований на формування системи мінімізації впливу корупції, запобігання створенню та діяльності організованих груп й включає в себе такі напрями: інформаційне, аналітичне, контрольне та ревізійне забезпечення; моніторинг, аналіз змін характеру протиправних дій та їх причин на об'єктах ВКГ; обрання дієвих тактичних заходів впливу на протиправні діяння з урахуванням військових, економічних, соціальних умов, стану ВКС, правоохоронних можливостей; вжиття заходів щодо мінімізації розкрадань, зловживань, необережних дій та ін.; шляхи залучення населення, громадських організацій і рухів; критична оцінка результатів роботи та коригування заходів; моніторинг прозорості прийнятих рішень, доходів та витрат керівних, відповідальних службових осіб; прозорість прийняття управлінських рішень.

Висновки. Збереження водних ресурсів, покращення їх якості є невід'ємною

частиною стратегії сталого водокористування, яка повинна бути спрямована на запобігання порушень природного балансу використання водних об'єктів України; надзвичайних ситуацій й негативному їх впливу на здоров'я населення; екологічної катастрофи; правопорушенням.

На сьогодні законодавче забезпечення функціонування ВКГ є розгалуженим та включає в себе більш ніж 50 нормативно-правових актів (Водний кодекс (1995 р.); Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» та «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» (2001 р.), «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» (2002 р.), «Про житлово-комунальні послуги» (2017 р.); «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання» (2017 р.); Правила користування системами централізованого комунального водопостачання та водовідведення в населених пунктах України (2008 р.), методика розподілу між споживачами обсягів спожитих у будівлі комунальних послуг (2018 р.) та ін.). Тому, збільшення кількості протиправних дій на об'єктах ВКГ зумовлено мінімізацією захисту таких стратегічних об'єктів, зокрема в частині запобігання правопорушенням й чітким розподілом компетенцій серед множинних суб'єктів забезпечення й охорони такої сфери.

До суб'єктів запобігання правопорушенням на об'єктах ВКГ віднесено органи загальнодержавного рівня (Кабінет Міністрів України, Мінрегіон України – суб'єкти формування та прийняття стратегічних рішень) та регіонального (підприємства централізованого питного водопостачання, централізованого водовідведення, підприємства водопровідної та каналізаційної мережі, підприємства питного водопостачання та централізованого водовідведення – суб'єкти реалізації), правоохоронні органи та громадськість (Національна поліція, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки, громадські організації – суб'єкти охорони).

З метою упорядкування діяльності суб'єктів на загальносоціальному рівні та визначення чітких заходів щодо охорони об'єктів ВКГ запропоновано *План заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням на об'єктах ВКГ на 2025–2030 рр.*, який спрямований на формування системи мінімізації впливу корупції, запобігання створенню та діяльності організованих груп й включає в себе такі напрями: інформаційне, аналітичне, контрольне та ревізійне забезпечення; моніторинг, аналіз змін характеру протиправних дій та їх при-

чин на об'єктах ВКГ; обрання дієвих тактичних заходів впливу на протиправні діяння з урахуванням військових, економічних, соціальних умов, стану ВКС, правоохоронних можливостей; вжиття заходів щодо мінімізації розкрадань, зловживань, необережних дій та ін.; шляхи залучення населення, громадських організацій і рухів; критична оцінка результатів роботи та коригування заходів; моніторинг прозорості прийнятих рішень, доходів та витрат керівних, відповідальних службових осіб; прозорість прийняття управлінських рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Закалюк А.П. Курс сучасної управлінської кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
3. Кримінологія : підручник / за ред. В. Голіни, Б. Головкина. Харків : Право, 2014. 440 с.
4. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
5. Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року : Указ Президента України від 11 серпня 2021 р. № 347/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text>
6. Сазонов В.В. Синхронізація національних і європейських правових стандартів кримінологічного забезпечення економічної безпеки. *Верховенство права*. 2019. № 3. С. 133–141.
7. План відновлення України. Національна Рада з питань відновлення. URL: <https://ua.urs-international.com/plan-vidnovlennya-ukrayini>
8. Нікітін Ю.В. Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства: монографія. Київ : ВНЗ «Національна академія управління», 2009. 373 с.
9. Корнякова Т.В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. 408 с.
10. Турлова Ю.А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.
11. Мельник О.В., Поліщук Г.С., Левченко Ю.О. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні: монографія. Київ: ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. 178 с.
12. Благодарна Г.І. Водопостачання та водовідведення: конспект лекцій. Харків: ХНАМГ, 2019. 101 с.
13. Водний кодекс України : від 06 червня 1995 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>
14. Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2918-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14#Text>
15. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 09 листопада 2017 р. № 2189-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text>
16. Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання : Закон України від 22.06.2017 р. № 2119-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2119-19#Text>
17. Правил користування системами централізованого комунального водопостачання та водовідведення в населених пунктах України : наказ Міністерства з питань житлово-кому-

нального господарства від 27.06.2008 № 190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0936-08#Text>

18. Методика розподілу між споживачами обсягів спожитих у будівлі комунальних послуг: наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 22 листопада 2018 р. № 315. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-18#Text>

REFERENCES:

1. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]: vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. [in Ukrainian]
2. Zakaliuk, A.P. (2007). *Kurs suchasnoi upravlinskoï kryminolohii: teoriia i praktyka [Course of modern managerial criminology: theory and practice]*. Kyiv : In Yure, 424 p. [in Ukrainian]
3. Holiny, V., & Holovkina, B. (2014). *Kryminolohiia [Criminology]*. Kharkiv : Pravo, 440 p. [in Ukrainian]
4. Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy [National Security Strategy of Ukraine]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 r. № 392. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> [in Ukrainian]
5. Stratehiia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy na period do 2025 roku [Strategy of economic security of Ukraine for the period until 2025]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11 serpnia 2021 r. № 347/2021. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text> [in Ukrainian]
6. Sazonov, V.V. (2019). Synkhronizatsiia natsionalnykh i yevropeiskykh pravovykh standartiv kryminolohichnoho zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky [Synchronization of national and European legal standards of criminological provision of economic security]. *Verkhovenstvo prava*. 3. pp. 133–141. [in Ukrainian]
7. Plan vidnovlennia Ukrainy [Ukraine recovery plan]. Natsionalna Rada z pytan vidnovlennia. Retrieved from: <https://ua.urc-international.com/plan-vidnovlennya-ukrayini> [in Ukrainian]
8. Nikitin, Yu.V. (2009). *Protydiia zlochynnosti v systemi zabezpechennia vnutrishnoi bezpeky ukrainskoho suspilstva [Combating crime in the system of ensuring the internal security of Ukrainian society]*. Kyiv : VNZ «Natsionalna akademiia upravlinnia», 373 p. [in Ukrainian]
9. Korniakova, T.V. (2011). *Kryminolohichni zasady zapobihannia orhanamy prokuratury zlochynam proty dovkillia [Criminological principles of prevention of crimes against the environment by prosecutor's offices]*. Kyiv: In Yure, 408 p. [in Ukrainian]
10. Turlova, Yu.A. (2018). *Ekolohichna zlochynnist v Ukraini: kryminalno-pravovi ta kryminolohichni zasady protydii [Environmental crime in Ukraine: criminal law and criminological principles of countermeasures]*. Kyiv: Znannia Ukrainy, 459 p. [in Ukrainian]
11. Melnyk, O.V., Polishchuk, H.S., & Levchenko, Yu.O. (2014). Zapobihannia zlochynam shchodo zabrudnennia dovkillia v Ukraini [Prevention of environmental pollution crimes in Ukraine]. Kyiv: TOV «NVP» Interservis. 178 p. [in Ukrainian]
12. Blahodarna, H.I. (2019). *Vodopostachannia ta vodovidvedennia [Water supply and drainage]*. Kharkiv: KhNAMH. 101 p. [in Ukrainian]
13. Vodnyi kodeks Ukrainy [Water Code of Ukraine]: vid 06 chervnia 1995 r. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian]
14. Pro pytnu vodu, pytne vodopostachannia ta vodovidvedennia [On drinking water, drinking water supply and drainage]: Zakon Ukrainy vid 10 sichnia 2002 r. № 2918-III. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2918-14#Text> [in Ukrainian]
15. Pro zhytlovo-komunalni posluhy [On housing and communal services]: Zakon Ukrainy vid 09 lystopada 2017 r. № 2189-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text> [in Ukrainian]

16. Pro komertsiiyni oblik teplovoi enerhii ta vodopostachannia [On commercial accounting of thermal energy and water supply]: Zakon Ukrainy vid 22.06.2017 r. № 2119-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2119-19#Text> [in Ukrainain]

17. Pravyi korystuvannia systemamy tsentralizovanoho komunalnoho vodopostachannia ta vodovidvedennia v naselenykh punktakh Ukrainy [Rules for the use of centralized communal water supply and drainage systems in populated areas of Ukraine]: nakaz Ministerstva z pytan zhytlovo-komunalnoho hospodarstva vid 27.06.2008 № 190. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0936-08#Text> [in Ukrainain]

18. Metodyka rozpodilu mizh spozhyvachamy obsiahiv spozhytykh u budivli komunalnykh posluh [The method of distribution among consumers of the volumes of utility services consumed in the building]: nakaz Ministerstva rehionalnoho rozvytku, budivnytstva ta zhytlovo-komunalnoho hospodarstva Ukrainy vid 22 lystopada 2018 r. № 315. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-18#Text> [in Ukrainain]

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.12>

ВСТУПНІ ПРОМОВИ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕДУРИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБСЯГУ ДОКАЗІВ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ДОСЛІДЖЕННЮ, ТА ПОРЯДКУ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

Теміров Черкас Мукаїлович,

суддя Середино-Будського районного суду Сумської області,

здобувач кафедри кримінального процесу

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0001-6722-2829

У порівняння з Кримінальним-процесуальним кодексом України 1960 р. (далі КПК України 1960 р.) в діючому Кримінальному процесуальному кодексі України (далі КПК України) суттєвих змін зазнала процедура визначення судом обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження. Зокрема, кодексом передбачене право сторін кримінального провадження проголосити вступні промови, де зазначається, якими доказами сторона підтверджуватиме наведені нею обставини, порядок дослідження доказів, а також може бути зазначена позиція сторони.

Аналізуючи та підтримуючи позицію вчених щодо доцільності запровадження процедури судових промов у кримінальне судочинство, наведена точка зору, що їх реалізація на практиці має психолого-юридичне значення. В юридичному аспекті це проявляється у тому, що: а) на відміну від КПК України 1960 р. діючий кодекс не містить обов'язку прокурора оголошувати весь обвинувальний акт. Задум законодавця є зрозумілим, спрямований на прискорення кримінального процесу, нівелювання можливості сторони захисту затягувати провадження. Але, всі відомості про обставини кримінального правопорушення містяться в обвинувальному акті, єдиному документі досудового розслідування, який бачить суд на початку судового розгляду. Отже, оголошення прокурором його короткого викладу може не дати суду повного системного уявлення про вчинене діяння, не дозволить створити в його свідомості цілісну «картину» того, що відбулося, визначитися, які обставини кримінального провадження потрібно встановлювати; б) зміст судових промов дозволяє визначитися суду, чим будуть оперувати сторони при відстоюванні своєї позиції та з обсягом цих матеріалів, отже визначитися з обсягом доказів, що будуть досліджуватися та порядком їх дослідження.

У психологічному – роль промов полягає в тому, що: а) правильно побудована структура вступної промови та її вмiле піднесення аудиторії, дозволить заволодіти увагою присутніх, підніме авторитет виступаючого, що позначиться на результативності сприйняття іншими подальших його виступів, реплік тощо; б) сторони кримінального провадження у промові можуть акцентувати увагу на ключових моментах кримінального провадження, як то: правильності кваліфікації кримінального правопорушення, істотності порушень прав обвинуваченого під час досудового розслідування, наявності у сторін конкретних доказів на підтвердження їх точки зору щодо діяння тощо. У свою чергу це може вплинути на свідомість судді, «запрограмувати» його на більш ретельний аналіз питання, на яке зроблений наголос у промовах.

Висловлена думка відносно недоцільності розширення кола учасників судового провадження, які мають право на проголошення вступних промов.

Ключові слова: кримінальне провадження, вступні промови, обсяг доказів, порядок дослідження доказів.

Temirov Cherkas. Introductory speeches as a part of the procedure for determining the volume of evidence subject to research and the order of their research

In comparison with the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1960 (hereinafter the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1960), in the current Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter the Criminal Procedure Code of Ukraine) the procedure for determining by the court the amount of evidence to be examined and the order of its examination has undergone significant changes. In particular, the Code provides for the right of the parties to criminal proceedings to make opening speeches, in which it is indicated with which evidence the party will confirm the circumstances cited by it, the procedure for examining the evidence, and the position of the party may also be indicated.

Analyzing and supporting the position of scientists regarding the expediency of introducing the procedure of court speeches in criminal proceedings, the point of view is given that their implementation in practice has psychological and legal significance. From a legal point of view, this is manifested in the fact that: a) unlike the Criminal Procedure Code of Ukraine of 1960, the current code does not contain the obligation of the prosecutor to announce the entire indictment. The intention of the legislator is clear, aimed at speeding up the criminal process, reducing the possibility of the defense party to delay the proceedings. However, all information about the circumstances of a criminal offense is contained in the indictment, the only document of the pre-trial investigation that the court sees at the beginning of the trial. Therefore, the announcement by the prosecutor of his summary may not give the court a complete systematic view of the committed act, will not allow him to create a complete "picture" of what happened in his mind, to determine what circumstances of the criminal proceedings need to be established; b) the content of the court speeches allows the court to determine what the parties will use when defending their position and the volume of these materials, thus to determine the volume of evidence that will be examined and the order of their examination.

In psychological terms, the role of speeches is that: a) a correctly constructed structure of an introductory speech and its skillful presentation of the audience will allow you to capture the attention of those present, raise the authority of the speaker, which will affect the effectiveness of others' perception of his subsequent speeches, remarks, etc.; b) the parties to the criminal proceedings in their speech may focus on the key points of the criminal proceedings, such as: the correctness of the qualification of the criminal offence, the significance of violations of the rights of the accused during the pre-trial investigation, the presence of concrete evidence by the parties to confirm their point of view regarding the act, etc. In turn, this can influence the judge's consciousness, "program" him for a more thorough analysis of the issue emphasized in the speeches.

An opinion was expressed regarding the impracticality of expanding the circle of participants in court proceedings who have the right to make opening speeches.

Key words: *criminal proceedings, opening speeches, volume of evidence, order of research of evidence.*

Постановка проблеми. У статті підданий аналізу початковий етап процедури визначення судом обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження, на якому сторони проголошують вступні промови. Висловлена думка щодо дієвості їх запровадження, структури, змісту, а також суб'єктного складу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці кримінального процесу питанню вступних промов, з яких розпочинається процедура визначення судом обсягу доказів, що підлягають дослі-

дженню, та порядку їх дослідження була приділена увага таких вчених, як: І.В. Гловюк, Я.П. Зейкан, Є.С. Немчинов, І.І. Шепітько І. та інших юристів, які вивчали цю проблематику під різни кутом наукового зору, отже висловлювали різні думки щодо поняття, доцільності запровадження відповідної процедури.

Формулювання мети статті. Змістом статті є дослідження ефективності процедури визначення судом обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження у сенсі реалізації сторонами

кримінального провадження права на проголошення вступних промов. Висловлені власні міркування з окресленої проблематики, надані рекомендації, спрямовані на підвищення дієвості досліджуваної процедури.

Виклад основного матеріалу. Слід погодитися з вченими, які стверджують, що «визначення судом обсягу доказів, які необхідно дослідити в судовому розгляді (судовому слідстві), та встановлення порядку їх дослідження не повинно розглядатися як суто формальний момент судового розгляду. Від раціонального порядку дослідження доказів залежить ефективність судової діяльності, дотримання принципу розумних строків, забезпечення змагальності сторін, а відтак – і правильного встановлення фактичних обставин кримінального провадження, що є запорукою правильного застосування норм матеріального права» [1, с. 583].

У КПК України у порівняння з КПК України 1960 р. зазнав суттєвих змін процес визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження. Подивимося у порівняльному аспекті на відповідну трансформацію законодавства, спробуємо оцінити її ефективність та висловити власне бачення з проблемних питань.

Так, за КПК України 1960 р. складовими процедури визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження у загальному вигляді були:

а) з'ясування головною думкою учасників судового розгляду про те, які докази треба дослідити, та про порядок їх дослідження;

б) постановлення ухвали (винесення постанови) про обсяг доказів, які будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження. При цьому суд був вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового розгляду, визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспорується, з'ясувавши при цьому добровільність та розуміння такої процедури (ст. 299).

Суд мав також повноваження допитати підсудного, якщо для вирішення питання щодо обсягу доказів необхідні були його показання.

Погляд на конструкцію діючої ст. 349 КПК України дозволяє виокремити такі етапи досліджуваної процедури:

а) вступні промови сторін кримінального провадження;

б) висловлення думки інших учасників судового провадження про те, які докази потрібно дослідити, та про порядок їх дослідження після вступної промови сторони захисту;

в) визначення ухвалою суду обсягу доказів, які будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження. При цьому суд був вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорується, з'ясувавши при цьому розуміння змісту цих обставин, добровільність їх позиції, та наслідки відповідної процедури.

Щодо вступної промови, то кодексом узагальнено визначені її строки, які мають бути розумні, та зміст. А саме, в ній зазначається, якими доказами сторона підтверджуватиме наведені нею обставини, порядок дослідження доказів, а також може бути зазначена позиція сторони. Крім цього на нормативному рівні встановлена черговість промов та закріплено право сторін відмовитися від її проголошення, а також визначені дискреційні повноваження суду на випадок, коли проголошення вступної промови має ознаки зловживання правом з метою затягування судового розгляду.

Слід звернути увагу на той факт, що право сторін виступити із вступними промовами було закріплено в КПК України не одразу після набуття ним чинності. Лише Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» від 4 жовтня 2019 року № 187-IX були внесені відповідні зміни [2]. Намагання з'ясувати задум законодавця щодо мети

запровадження таких новацій не дало розуміння з цього питання.

Так, у Пояснювальній записці до проекту Закону України № 1009 від 29.08.2019 р. лише зазначено, що до КПК України тривалий час не вносилися зміни, які мали б вирішити нагальні проблеми кримінального процесу і щодо яких давно був сформований вагомий суспільний запит та висловлювалися думки експертів, науковців та практиків. Більш того, Головне юридичне управління Верховної Ради у своїх зауваженнях від 19.09.2019 р. констатувало, що запропоновані зміни до ст. 349 КПК України щодо вступних промов не в повній мірі відповідають предмету регулювання цієї статті, яка присвячена визначенню обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження. Було наголошено, що обмеження щодо вступних промов, які передбачені у змінах до ст. 349 КПК України в редакції проекту, викладені без урахування положень ст. 3, 8 та 129 Конституції України [3].

У наукових колах щодо вступних промов сторін кримінального провадження теж висловлювалися певні, іноді полярні, судження.

Зокрема, Я.П. Зейкан, підтримуючи нововведення, висловив думку, що вступна промова є важливим інструментом для надання судді інформації про факти справи та питання, які ставляться під сумнів [4].

І.В. Гловюк, застосовуючи телеологічний спосіб тлумачення, робить висновок, що зміни до ч. 1 ст. 349 КПК України щодо вступних промов скеровані на більш широку реалізацію засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Між тим зазначає, що ряд техніко-юридичних формулювань, включаючи оцінні категорії, є складними для уніфікованого тлумачення, у зв'язку з чим зазначені норми можуть у певних кримінальних провадженнях своєї мети не досягти [5, с. 24–25].

Адвокат Т. Поповська наголошує, оскільки суд, маючи на руках лише обви-

нувальний акт і реєстр, фактично не знає справу, то дуже важливим є початок розгляду справи. Саме тому впровадження права проголошувати вступні промови забезпечило збалансованість сторін у кримінальному провадженні та реалізацію принципу змагальності вже на початку судового розгляду [6].

На думку Є.С. Немчинова вступні промови сторін кримінального провадження та судові дебати є формами вираження оцінки доказів. Проте, сама оцінка доказів здійснюється через ознайомлення з матеріалами кримінального провадження та безпосереднє дослідження доказів під час судового розгляду. Результат такої оцінки відображається у правових позиціях учасників судового провадження та суду [7, с. 32].

Підтримуючи позицію вчених щодо доцільності запровадження процедури судових промов у кримінальне судочинство, вважаємо, що їх реалізація на практиці має психолого-юридичне значення.

В юридичному аспекті це проявляється у тому, що:

– на відміну від КПК України 1960 р. діючий кодекс не містить обов'язку прокурора оголошувати весь обвинувальний акт. Задум законодавця є зрозумілим, спрямований на прискорення кримінального процесу, нівелювання можливості сторони захисту затягувати провадження. Але, всі відомості про обставини кримінального правопорушення містяться в обвинувальному акті, єдиному документі досудового розслідування, який бачить суд на початку судового розгляду. Отже, оголошення прокурором його короткого викладу може не дати суду повного системного уявлення про вчинене діяння, не дозволить створити в його свідомості цілісну «картину» того, що відбулося, визначитися, які обставини кримінального провадження потрібно встановлювати;

– зміст судових промов дозволяє визначитися суду, чим будуть оперувати сторони при відстоюванні своєї позиції та з обсягом цих матеріалів, отже визна-

читися з обсягом доказів, що будуть досліджуватися та порядком їх дослідження.

У психологічному – роль промов полягає в тому, що:

– правильно побудована структура вступної промови та її вмiле піднесення аудиторії, дозволить заволодіти увагою присутніх, підніме авторитет виступаючого, що позначиться на результативності сприйняття іншими подальших його виступів, реплік тощо;

– сторони кримінального провадження у промові можуть акцентувати увагу на ключових моментах кримінального провадження, як то: правильності кваліфікації кримінального правопорушення, істотності порушень прав обвинуваченого під час досудового розслідування, наявності у сторін конкретних доказів на підтвердження їх точки зору щодо діяння тощо. У свою чергу це може вплинути на свідомість судді, «запрограмувати» його на більш ретельний аналіз питання, на яке зроблений наголос у промовах.

У рамках нашого дослідження вбачаємо за доцільне звернутися до питання відносно суб'єктного складу осіб, що можуть проголосити вступні промови. Діюче законодавство закріплює відповідне право виключно за сторонами кримінального провадження. Інші учасники судового провадження можуть висловити свою думку про те, які докази потрібно дослідити, та про порядок їх дослідження після вступної промови сторони захисту (абз. 6 ч. 1 ст. 349 КПК України).

Порівнюючи нормативно закріплений зміст вступних промов та думки інших учасників судового провадження, можна побачити, що у вступних промовах зазначається:

- а) те, якими доказами сторона підтверджуватиме наведені нею обставини;
- б) порядок дослідження доказів;
- в) позиція сторони.

Думка інших учасників судового провадження в межах реалізації ст. 349 КПК України має містити інформацію щодо того:

- а) які докази потрібно дослідити;
- б) який порядок дослідження доказів.

Отже, можна зробити висновок, що вступні промови є більш ширшими за своїм змістом, ніж думка інших учасників судового провадження, включають у себе додатково такі складові, як: озвучування обставин, які сторона буде підтверджувати доказами, та власну позицію сторони у разі бажання її висловити.

Висловлюючи власну думку стосовно такої складової судових промов як «позиція сторони», зауважимо, що незрозумілою є її суть, оскільки прокурор на початку судового розгляду вже висловив свою позицію, яка окреслена в обвинувальному акті, його точка зору є зрозумілою.

Моніторинг положень КПК України свідчить про те, що в кодексі зустрічаються такі терміни як «правова позиція» (ст. 22 КПК України) та «позиція» (ст. 292, 349, 364, 419, 442). На наш погляд це не тотожні поняття.

Термін «позиція» походить від латинського слова «positio», і означає – «положення; твердження; точку зору; принципи, покладені в основу поведінки, дій кого-небудь, чого-небудь». У філософському розумінні позиція (внутрішня позиція) являє собою певну думку і відповідно дії (бездіяльність) людини у взаємовідносинах з іншими щодо конкретного об'єкту. Натомість «правова позиція» відображає відношення суб'єкта до правових явищ, яке ґрунтується на знаннях фактичних обставин, законодавства, що формує внутрішнє переконання особи і проявляється в його процесуальній поведінці та прийнятих рішеннях.

Отже, вбачається, що змістовне навантаження словосполучення «може бути зазначена позиція сторони», яке міститься в ст. 349 КПК України, полягає в загальному ставленні прокурора, сторони захисту до вчиненого діяння та його наслідків, винуватості особи, обвинувачення, що інкримінується, і необов'язково пов'язане з мотивуванням, аргументацією, оперуванням нормами права.

Стосовно ж доцільності надання права виступати в судових промовах й іншим учасникам судового провадження, як-то:

потерпілому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, цивільному позивачу та відповідачу та іншим, вважаємо логічним існування саме діючої конструкції, закріпленою наразі в ст. 349 КПК України. В обґрунтування такого висновку зазначимо, що участь вказаних суб'єктів у судовому розгляді не є обов'язковою. Також доволі часто вони не користуються своїм правом на ознайомлення з матеріалами досудового розслідування в порядку ст. 290 КПК України, а деякі, наприклад, цивільний позивач, цивільний відповідач, обмежені у ньому в частині, що стосуються лише цивільного позову. Тому, можуть не бути обізнаними щодо всіх обставин кримінального провадження, а також усього масиву доказів, якими, будуть оперувати сторони доля доведення своєї позиції. Крім того, вирішення по суті питань, в яких зазначені суб'єкти провадження зацікавлені (щодо цивільного позову, спецконфіс-

кації, застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичної особи тощо), повністю залежить від результату вирішення спору між сторонами відносно наявності у вчиненому діянні складу кримінального правопорушення як підстави кримінальної відповідальності.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Підводячи підсумок викладеному вище, можемо констатувати, що вступні промови сторони обвинувачення і сторони захисту на початку процедури визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження грають значну роль у забезпеченні прав учасників судового провадження на стадії судового розгляду. Подальший аналіз їх змісту, повноважень суду щодо реалізації права на проголошення вступних промов дозволить оптимізувати процедуру судового слідства у кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За редакцією С.В. Ківалова та С.І. Кравченко. Одеса : Фенікс, 2020. 924 с.
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» від 4 жовтня 2019 року № 187-IX // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#n90>
3. Зауваження Головного юридичного управління Верховної Ради від 19.09.2019 р. до проекту Закону України №1009 від 29.08.2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1009&skl=10
4. Зейкан Я. 10 підказок щодо вступної промови адвоката <<http://www.hsa.org.ua/blog/10-pidkazok-shhodovstupnoyi-promovi-advokata/>> дата звернення 14.12.2019.
5. Гловюк І.В. Вступні промови в аспекті реалізації засади змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості // Проблеми теорії та практики кримінального провадження : матеріали круглого столу (м. Харків, 17 червня 2021 р.) / редкол.: В.В. Сокурєнко (голова), Л.В. Могілевський, М. Г. Щербаковський. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2021. 428 с.
6. Поповська Т. Сприйняття судом вступної промови, на жаль, поки що видається марною тратою часу // <https://lhs.net.ua/ua-spryiniattia-sudom-vstupnoi-promovy-na-zhal-poky-vydaietsia-marnoiu-tratoi-chasu-tetiana-popovska-advokat-iuryst-asters-ruvospryiatye-sudom-vstupitelnoi-rechy-k-sozhaleniyu-poka-kazhetsia-p/>
7. Немчинов Є.С. Участь прокурора у кримінальному процесуальному доказуванні під час судового провадження. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. універ. «Одеська юридична академія» Одеса, 2021. 229 с.

REFERENCES:

1. Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy. (2020). [Scientific and practical commentary on the Criminal Procedure Code of Ukraine]. (Kivalov, S.V., & Kravchenko, S.I. Eds.). Odesa: Phoenix. 924 p. [in Ukrainian]
2. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia okremykh polozhen kryminalnoho protsesualnoho zakonodavstva» vid 4 zhovtnia 2019 roku № 187-IX [Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Improvement of Certain Provisions of Criminal Procedure Legislation" dated October 4, 2019 No. 187-IX]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#n90> [in Ukrainian]
3. Zauvazhennia Holovnoho yurydychnoho upravlinnia Verkhovnoi Rady vid 19.09.2019 r. do proektu Zakonu Ukrainy №1009 vid 29.08.2019 r. «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia okremykh polozhen kryminalnoho protsesualnoho zakonodavstva» [Remarks of the Main Legal Department of the Verkhovna Rada dated September 19, 2019 to the draft Law of Ukraine No. 1009 dated August 29, 2019 "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Improvement of Certain Provisions of Criminal Procedure Legislation"]. Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1009&skl=10 [in Ukrainian]
4. Zeykan, Ya. 10 pidkazok shodo vstupnoi promovi advokata [10 tips for a lawyer's opening speech]. Retrived from <http://www.hsa.org.ua/blog/10-pidkazok-shhodovstupnoyi-promovi-advokata/> [in Ukrainian]
5. Glovyuk, I.V. (2021). Vstupni promovi v aspekti realizacii zasadi zmagalynosti storin ta svobody v podanni nimi sudu svoih dokaziv i u dovedenni pered sudom ih perekonlivosti [Introductory speeches in the aspect of implementation of the principle of competition between the parties and freedom in presenting their evidence to the court and in proving their persuasiveness before the court]. *Problemi teorii ta praktiki kriminalynogo provadjennya: materiali kruglogo stolu – Problems of the theory and practice of criminal proceedings: materials of the round table*. V.V. Sokurenko, L.V. Mogilevskiy & M.G. Sherbakovskiy (Eds.). Kharkiv: Kharkivskiy nacionalniy universitet vnutrishnih sprav [in Ukrainian].
6. Popovska, T. Spriynyattya sudom vstupnoi promovi, na jal, poki sho vidaetysya marnoyu tratoyu chasu [The court's reception of the opening speech, unfortunately, so far seems to be a waste of time]. Retrived from <https://lhs.net.ua/ua-spryiniattia-sudom-vstupnoi-promovy-na-zhal-poky-shcho-vydaietsia-marnoiu-tratoi-chasu-tetiana-popovska-advokat-iuryst-asters-ru-vospriyatye-sudom-vstupytelnoi-rechy-k-sozhaleniyu-poka-kazhetsia-p/> [in Ukrainian]
7. Nemchinov, E.S. (2021). Uchasty prokurora u kriminalynomu procesualynomu dokazuvanni pid chas sudovogo provadjennya [Prosecutor's participation in criminal procedural evidence during court proceedings]. *Candidate's thesis*. Odesa: Nacionalnyi universitet «Odesyka yuridichna akademiya» [in Ukrainian]

КИЇВСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 4

Коректура • Ирина Николаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Оксана Іванівна Молодецька

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 13,25. Замов. № 1023/671. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.